

Onderzoek naar de effecten
van jeugdzorgboerderijen
in Overijssel en Gelderland

Uitvoeringsorganisaties

Radboud Universiteit Nijmegen

Dit onderzoek is gefinancierd door ZonMW

Voor meer informatie over dit onderzoek:

Praktikon
Postbus 6909
6503 GK Nijmegen
Tel. 024-3615480
praktikon@acsw.ru.nl
www.praktikon.nl

Wageningen-UR
Postbus 16
6700 AA Wageningen
Tel. 0317-480576
jan.hassink@wur.nl

© 2016 Praktikon / Wageningen UR, Nijmegen / Wageningen

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook, en evenmin in een retrieval systeem worden opgeslagen zonder de voorafgaande schriftelijke toestemming van Praktikon. No part of this book/publication may be reproduced in any form, by print, photo print, microfilm or any other means without written permission from the publisher

Onderzoek naar de effectiviteit van jeugdzorgboerderijen in Overijssel en Gelderland

Jan Willem Veerman, Ronald De Meyer, Jan Hassink, Ellen Berghuis & Jos Kienhuis

Inhoudsopgave

Samenvatting	5
1 Inleiding	7
1.1 Landbouw en zorg	
1.2 Jeugdzorg op de boerderij	
1.3 Doelgroep jeugdzorgboerderij	
1.4 Doel jeugdzorgboerderij	
1.5 Onderbouwing van de werkzaamheid	
1.6 Aanleiding huidige onderzoek	
1.7 Vraagstellingen	
2 Opzet van het onderzoek	19
2.1 Design	
2.2 Deelnemers	
2.3 Interventie	
2.4 Instrumenten	
2.5 Procedures	
2.6 Analyses	
3 Resultaten	25
3.1 Respons op de vragenlijsten	
3.2 Kenmerken doelgroep	
3.3 Beantwoording onderzoeksvragen	
4 Conclusies en aanbevelingen	49
4.1 Conclusies naar aanleiding van de vraagstellingen	
4.2 Discussie	
4.3 Aanbevelingen	
Literatuur	56
Bijlage 1 Tabellen uitkomsten	60
Bijlage 2 Tabellen predictoren	64

Samenvatting

Veerman, J.W., De Meyer, R., Hassink, J., Berghuis, E., & Kienhuis, J. (2016). *Onderzoek naar de effectiviteit van jeugdzorgboerderijen in Overijssel en Gelderland*. Nijmegen/ Wageningen: Praktikon, Wageningen UR.

Een jeugdzorgboerderij biedt jeugdigen een activerende ‘groene’ omgeving, met duidelijke, concrete en zinvolle activiteiten. Een groeiend aantal jeugdigen met emotionele en gedragsproblemen heeft hier baat bij. Zij krijgen de gelegenheid op een speelse en terloopse manier te oefenen in samen spelen, samen werken, verantwoordelijkheid dragen en taken afmaken. Hierdoor wordt hun zelfvertrouwen vergroot en worden ze sociaal vaardiger, waardoor ook eventuele gedragsproblemen verminderen. De andere omgeving, het rolmodel van de boer(in), de persoonlijke aandacht en waardering en de begeleiding door medewerkers van jeugdzorg zijn hierbij helpend. Ook de ouders voelen zich ontlast en geholpen bij de opvoeding. De samenwerking met het gezin en het netwerk van de jeugdige zorgen ervoor dat resultaten ook beklijven. Over deze resultaten is nog niet veel bekend. Dit rapport doet verslag van een onderzoek naar (kosten)effectiviteit van jeugdzorgboerderijen, tevredenheid van ouders en mogelijke voorspellers hiervan.

Het onderzoek vond plaats bij jeugdigen die bij de jeugdzorgaanbieders Pactum (regio Gelderland) en Trias (regio Overijssel) tussen juli 2013 en juli 2015 een jeugdzorgboerderijtraject kregen aangeboden. Gemiddeld bezochten ze gedurende een jaar de boerderij één dag per week. De meest voorkomende doelen zijn ontwikkelen van zelfvertrouwen, sociale vaardigheden leren, leren samenspelen en ontlasting van het gezin. De jeugdzorgboer en ambulant begeleider van de instelling werken samen om deze doelen te bereiken. Bij 56 jeugdigen en/of hun ouders bleken voldoende gegevens verzameld te zijn voor het beantwoorden van de onderzoeksvragen. Het ging om 36 jongens en 20 meisjes in de leeftijd van 5 tot 16 jaar (gemiddeld 10,2 jaar). Ouders vulden aan het begin, halverwege en aan het eind van het boerderijtraject een aantal gestandaardiseerde vragenlijsten in, hiermee werden gedragsproblemen, opvoedingsbelasting en empowerment gemeten. Ouders en ambulant begeleiders (AB-ers) vulden ook aan het eind een vragenlijst in, hiermee werd gedetailleerd nagegaan welke effecten men achteraf zag en welke werkzame elementen en principes van het zorgboerderijmodel in de praktijk een rol speelden.

De onderzoeksresultaten laten zien dat meer dan 80% van de ouders zich door de zorgboerderij ontlast voelt, ze voelen zich meer ontspannen en komen meer aan dingen voor zichzelf toe. Ook beoordeelt bijna 90% het gedrag van hun kind als verbeterd. Ze zien hun kind gelukkiger worden en beter omgaan met leeftijdsgenoten. Ook ziet ruim driekwart van de ouders verbeteringen in het functioneren van hun gezin. In iets mindere mate zien ze ook verbeteringen in hun wijze van opvoeden en begrijpen ze hun kind beter. Deze uitkomsten worden ondersteund door de beoordelingen die de AB-ers achteraf over dezelfde aspecten gaven. Ook worden ze ondersteund door de uitkomsten van de herhaalde metingen van de door ouders ingevulde vragenlijsten. Opvallend was hier dat de effecten aan bij de eindmeting, na gemiddeld ruim een jaar, wel aantoonbaar waren, maar tussentijds, na een halfjaar, nog niet. Daarnaast bleken de problemen van de jeugdigen gemiddeld genomen nog niet verdwenen. Ouders waren over het algemeen zeer tevreden over het contact met de zorgboerderij, verreweg de meeste ouders beoordeelden het contact met de boer(in) als goed, gaven aan dat deze er altijd waren als ze iets wilden vragen,

voelden zich door hen serieus genomen en ervoeren bij hen ruim voldoende deskundigheid. Gevraagd naar een algemene inschatting geven de AB-ers aan bij meer dan 60% van kinderen en hun gezinnen een (middel)groot effect te zien als gevolg van het bezoek aan een zorgboerderij. Dit is inclusief eventueel aanwezige ondersteuning door aanvullende zorg, deze bleek bij het merendeel van de kinderen en gezinnen aanwezig (79%). Volgens ouders en AB-ers was er dankzij de zorgboerderij voor 30% van de jeugdigen geen intensievere hulp nodig, hierbij is naar schatting ook voor de helft van deze groep een uithuisplaatsing voorkomen. Een kostenberekening liet zien dat de inzet van de jeugdzorgboerderij in dit onderzoek een besparing van 28% opleverde ten opzicht van de geschatte zorgkosten van deze groep in het geval er geen zorgboerderij ingezet had kunnen worden.

Tijdens het verblijf kwamen de meeste jeugdigen in aanraking met dieren, in iets mindere mate met het werken op het land of in de tuin en vrij weinig met typische boerderijactiviteiten als meehelpen met melken en rijden op de trekker. Ook namen de meeste jeugdigen deel aan sociale activiteiten als samen spelen en samen knutselen. AB-ers gaven daarnaast aan dat werkzame principes als de groene omgeving en de pedagogische omgang in ruim voldoende mate aanwezig waren, wat wijst op modelgetrouwheid ten aanzien van de zorgboerderij als interventie.

Bij de analyse van de voorspellers valt met name een consistent patroon van 'hoe meer, hoe beter' op. De *intensiteit* van de zorgboerderij in dagen per week en de *invloed* van de werkzame elementen volgens ouders zijn gerelateerd aan vijf van negen uitkomsten. Het *aantal* werkzame elementen volgens ouders, de *invloed* van de werkzame elementen volgens AB-ers en de *getrouwheid* van de werkzame principes beoordeeld door de AB-ers zijn gerelateerd aan drie van negen uitkomsten. De uitkomsten worden beter als een jeugdige vaker naar de boerderij gaat en er meer werkzame elementen en werkzame principes aanwezig zijn. Dit kan opgevat worden als dosis-respons effect en geeft verdere aanwijzingen voor de effectiviteit.

Jeugdigen die naar de zorgboerderij gaan bleken bij aanvang van hun boerderijtraject significant meer probleemgedrag te hebben dan de vergelijkingsgroep die de gebruikelijke specialistische jeugdzorg ontving. Wat betreft de veranderingen in vergelijking tot deze groep laat zorgboerderijgroep significant meer verbetering zien ten aanzien van de omgang met leeftijdsgenoten, op andere gedragsaspecten is er geen verschil. Een vergelijking met de resultaten van onderzoek naar Brabantse zorgboerderijen – waar een intensievere vorm van jeugdzorg op de boerderij plaatsvond – liet zien dat in deze laatste groep de effecten sterker waren. Dit lijkt met name toe te schrijven aan de hogere intensiteit van de zorg op de Brabantse zorgboerderijen, waar de jeugdigen vrijwel continu op de zorgboerderij verbleven, bij Pactum en Trias was dit gemiddeld een dag per week.

Aangetekend moet wel worden dat bij het ontbreken van een controlegroep de effecten niet eenduidig toegeschreven kunnen worden aan het boerderijbezoek. Ook de in grote mate aanwezige aanvullende ondersteuning maakt het lastig te bepalen welke effecten specifiek aan de boerderij kunnen worden toegeschreven. Desondanks is de aanbeveling om een jeugdzorgboerderij vaker dan nu in overweging te nemen realistisch, waarbij indien mogelijk de intensiteit nog opgevoerd kan worden en zorg gedragen wordt voor deskundige begeleiding, waarbij oor en oog is voor wat ouders en kinderen willen.

1 Inleiding

1.1 Landbouw en zorg

Zorglandbouw is een nieuwe snel groeiende sector in Europa. Het is een innovatie die zich op de grens van de zorg- en de agrarische sector bevindt en waarbij zorg en landbouw met elkaar worden verbonden zodat agrarische productie wordt gecombineerd met het leveren van zorgdiensten. Nederland is binnen Europa een voorloper op gebied van landbouw en zorg. Het aantal zorgboerderijen is tussen 1998 en 2014 toegenomen van 75 tot meer dan 1100 (Hassink e.a., 2014). Veel zorgboerderijen zijn gestart door boeren en/of hun vrouwen. Een kleiner aantal is opgericht door medewerkers uit de zorg die los van bestaande instellingen zorg in een landelijke omgeving willen organiseren. Het zijn succesvolle voorbeelden van multifunctionele landbouw en vermaatschappelijking van de zorg. De groei in het aantal zorgboerderijen heeft te maken met de vraag naar laagdrempelige voorzieningen in de samenleving. Dit sluit aan bij ontwikkelingen als de vermaatschappelijking van de zorg, meer eigen keus voor cliënten en meer nadruk op de eigen kracht en gezonde kant van cliënten. Ook sluit dit aan bij de wens de zorg efficiënter te organiseren en kosten-effectiever te maken.

Er zijn veel verschillende soorten zorgboerderijen in Nederland en er is een grote variatie in doelgroep. In het begin van deze eeuw waren er vooral zorgboerderijen waar mensen met een verstandelijke beperking of een psychische/psychiatrische hulpvraag een zinvolle dagbesteding vonden. De laatste jaren zijn er steeds meer zorgboerderijen gekomen voor ouderen met dementie en kinderen en jongeren die ondersteuning nodig hebben (Hassink e.a., 2012). Bij een deel van de zorgboerderijen staat de veeteelt- of landbouwproductie nog centraal, terwijl bij anderen de zorg centraal staat en de productie is aangepast aan de zorg, er zijn ook tussenvormen. De zorglandbouwsector heeft zich ontwikkeld tot een diverse sector met een sterke organisatiestructuur. Op landelijk niveau zijn de zorgboeren verenigd in de landelijke federatie van zorgboeren. Op regionaal niveau zijn er verschillende organisaties van zorgboeren waarvan sommige een AWBZ erkenning hebben en contracten sluiten met zorgverzekeraars en gemeenten.

1.2 Jeugdzorg op de boerderij

Ook op het gebied van de zorg voor jeugdigen zijn zorgboerderijen meer en meer in zwang geraakt. Naar schatting worden er jaarlijks meer dan 1000 jeugdigen van 2-18 jaar op ruim 130 boerderijen begeleid (Hassink e.a., 2007). Er zijn boerderijen waar jeugdigen naartoe gaan zonder betrokkenheid van een instelling voor jeugdzorg¹. Het gaat vooral om kinderen en jongeren met een vorm van autisme of ADHD en de opvang op de boerderij dient ter ontlasting van de thuissituatie. Daarnaast gaan er steeds meer kinderen en jongeren met een jeugdzorgindicatie naar de boerderij, in dit geval gaat het om jeugdzorginstellingen die kinderen en jongeren op boerderijen plaatsen waar ze mee samenwerken. Hierbij is veelal sprake van hardnekkige emotionele en gedragsproblematiek in combinatie met problemen thuis en op school. De boer/boerin begeleidt kinderen en jongeren op de

¹ Hoewel na de transitie van de jeugdzorg naar de gemeenten (per 1 januari 2015) de aanduiding jeugdhulp (en instelling voor jeugdhulp) gebruikelijk is geworden, hanteren we in dit rapport nog de term jeugdzorg (en instelling voor jeugdzorg).

boerderij en een ambulant begeleider van de instelling onderhoudt het contact met de boer/ boerin en vaak ook met het gezin van de jeugdige.

Wij richten ons in dit onderzoek op jeugdzorgboerderijen waar jeugdzorginstellingen en agrarische ondernemers samenwerken. In 2008 hebben ze hun krachten gebundeld in een landelijk platform jeugdzorg op de boerderij (Platform Jeugdzorgboerderijen, 2010).

1.3 Doelgroep jeugdzorgboerderij

De doelgroep voor een jeugdzorgboerderij bestaat uit jeugdigen tot 18 jaar die een vorm van behandeling of specialistische hulp nodig hebben vanwege problemen op het vlak van opvoeden en opgroeien met mogelijk psychische en psychosociale problemen (Platform Jeugdzorgboerderijen, 2010). Het betreft jeugdigen met opvoedings- en gedragsproblemen of psychiatrische stoornissen die aanspraak maken op jeugdzorg en bij wie vaak andere vormen van zorg niet zijn aangeslagen. Meer specifiek gaat het om jeugdigen:

- bij wie een behoefte aan zekerheid domineert (bijvoorbeeld de jeugdige met een autisme spectrum stoornis);
- bij wie een behoefte aan exploratie domineert (bijvoorbeeld de jeugdige met aandachtstekortstoornissen of hyperactiviteit);
- bij wie een behoefte aan veiligheid domineert (bijvoorbeeld de jeugdige die sociaal angstig is of onvoldoende veilig gehecht);
- bij wie een behoefte aan invloed domineert (bijvoorbeeld de jeugdige met een tekort aan empathie).

Contra-indicaties zijn:

- ernstige verslavingsproblematiek;
- ernstige psychiatrische aandoeningen/stoornissen;
- seksueel overschrijdend gedrag;
- te laag verstandelijk functioneren, veelal gemiddeld beneden een IQ van 75;
- een gedetineerde status van de jeugdige;
- geen enkele affiniteit van de jeugdige met het agrarische bedrijf en/of het plattelandleven.

Met betrekking tot de eerste vijf contra-indicaties vraagt dit bij aannahme van de jeugdige op de jeugdzorgboerderij een te grote aanpassing van de dagelijkse leef sfeer om de veiligheid van mensen, dieren en omgeving in voldoende mate te kunnen garanderen. Bij de laatste contra-indicatie gaat het om een gebrek aan motivatie.

1.4 Doel jeugdzorgboerderij

Het doel van de jeugdzorgboerderij is jeugdigen te helpen in een natuurlijke omgeving tot rust te laten komen, zichzelf te laten zijn en te laten ervaren dat ze belangrijk zijn en capaciteiten en mogelijkheden hebben die in de maatschappij gewaardeerd worden, met als uiteindelijk doel heroriëntatie op zichzelf en de toekomst. De jeugdige krijgt de gelegenheid om op een speelse en terloopse manier te oefenen met verschillende vaardigheden die nodig zijn voor het uitvoeren van

ontwikkelingstaken zoals samen spelen, samen werken, verantwoordelijkheid dragen en taken afmaken.

Bij de activiteiten op de jeugdzorgboerderij worden verschillende specifieke doelen nagestreefd, onderstaand geordend naar de jeugdige, de jeugdige en gezin/familie en de jeugdzorginstelling.

De jeugdige:

- wordt geholpen weer een positieve kijk op zichzelf te krijgen en zijn gedrag te beïnvloeden/veranderen;
- wordt gestimuleerd op een zo natuurlijk mogelijke wijze te onderzoeken wat zijn/haar mogelijkheden en capaciteiten zijn en wordt daarin ondersteund positieve (succes) ervaringen op te doen;
- leert om te gaan met zijn/haar beperkingen;
- leert te vertrouwen op zichzelf en anderen;
- leert om te gaan met zijn emoties;
- leert om te gaan met samenspel en met gezag;
- leert verantwoordelijkheid te nemen voor de activiteiten op de jeugdzorgboerderij.

De jeugdige en zijn/haar gezin/familie worden ondersteund in:

- het doorbreken van de negatieve spiraal waarin het gezin mogelijk is terecht gekomen;
- het geven van vertrouwen en duidelijkheid door hen:
 - o zich welkom te laten voelen;
 - o te laten weten wat de mogelijkheden zijn;
 - o te laten weten wat er van hen wordt verwacht;
- het onderhouden van oudercontacten en samen met hen (en plaatsers) de mogelijkheden van de jeugdige te bespreken en te tonen;
- het samenwerken met hulpverlener van de jeugdzorginstelling om te komen tot een goede afstemming van de begeleidingsdoelen en behandeling.

De jeugdzorginstelling beoogt:

- te voorkomen dat zwaardere hulpvormen en/of uithuisplaatsing worden ingezet;
- het bevorderen van door- en uitstroom van en naar andere hulpvormen;
- de ouders van de jeugdige te ontlasten;
- het ondersteunen van de gezinssituatie van de jeugdige;
- waar nodig, de jeugdige een gezinssituatie te bieden.

1.5 Onderbouwing van de werkzaamheid

Algemene uitgangspunten

In de opvang van de jeugdigen op een jeugdzorgboerderij ligt de nadruk op de helende werking van de dagelijkse levenssfeer op de zorgboerderij in haar geheel én op de ervaringsmogelijkheden van specifiek op de hulpvraag van de jeugdige toegesneden activiteiten. Jeugdigen willen zich ontwikkelen, hun talenten tot ontplooiing brengen, groot worden. Ook waar jeugdigen zich door traumatiserende ervaringen terugtrekken of juist agressief gedrag gaan vertonen, ligt daarachter het

verlangen naar groei (zelfrealisatie) en meedoen (aanpassing) verborgen. Op de jeugdzorgboerderij wordt ernaar gestreefd dat verlangen te activeren en zo aan te sluiten bij het gezonde deel van de jeugdigen.

De activiteiten zijn zo ingericht dat zij een vanzelfsprekend en betekenisvol onderdeel zijn van het leven en werken op de jeugdzorgboerderij (geen 'bedachte' activiteiten) en dat het leren ingebouwd is in de activiteit zelf (objectieve feedback). Echtheid en eerlijkheid van de volwassenen zijn een noodzakelijke voorwaarde voor de ontwikkeling van het vermogen tot relatievorming bij jeugdigen en het kunnen vertrouwen op de wereld om hen heen. Daar waar jeugdigen volwassenen (nog) onvoldoende vertrouwen, kunnen ze in de omgang met dieren en planten toch ervaring opdoen met dergelijke relaties. Dieren en planten zijn per definitie echt en eerlijk omdat zij geen subjectiviteit in de zin van oordelen en veroordelen kennen. Er is geen twijfel mogelijk over het feit dat plantjes niet dood gaan om een jeugdige dwars te zitten, maar omdat de jeugdige ze geen water heeft gegeven. Vanuit die 'objectiviteit' doet een dier op zijn beurt een sterk beroep op de echtheid en eerlijkheid van de jeugdige. De objectieve grondslag bij omgang met planten en vooral ook met dieren, namelijk die van zorg nodig hebben, zorg geven en 'samenwerken' om iets voor elkaar te krijgen, biedt de mogelijkheid de natuur te benutten als bemiddelende factor in de pedagogische benadering van jeugdigen. Uit verkennend onderzoek blijkt dat de andere context, autoriteit en rolmodel van de boer en het gezin, één op één begeleiding, een gestructureerde, prikkelarme omgeving en uitdagende werkzaamheden succesvolle ingrediënten zijn (Hassink e.a., 2010).

Theoretische kaders

Ervaringsleren

Opvang en begeleiding van jeugdigen op de boerderij past in de context van ervarend leren. Voorbeelden van ervaringsleren zijn overlevingstochten en woon/werkprojecten. De ervaringen zijn positief met arbeidsprojecten met realistische, uitdagende, structurerende activiteiten, die dicht bij de haalbare doelen in de ontwikkeling van jongeren staan (Du Prie, 1991). De uitgangspunten van het ervaringsleren zijn van oorsprong beschreven door Kurt Hahn (zie Van der Ploeg, 2011) en de theoretische fundering komt van de leercyclus van David Kolb (1984). De Nederlandse beschrijving van de methodiek ervaringsleren is van Theo Ruikes (1994; 2005), hij definieert ervaringsleren als volgt: *'Ervaringsleren is een actieve vorm van hulp die gekenmerkt wordt door een specifieke methodisch opgezette (leer)situatie waarin concrete/ authentieke ervaringen worden opgedaan waardoor reflectie over de eigen situatie ontstaat. De nieuwe ervaring en de reflectie hierover (onder deskundige begeleiding) leiden tot nieuwe leerprocessen, autonomie en de ontwikkeling van een nieuw toekomstperspectief.'* Reflectie is een cruciaal onderdeel van de interventie en ervaringsleren. Jongeren doen tijdens de uitvoering van activiteiten ervaringen op die voor een positief effect kunnen zorgen. Tijdens het reflecteren komt het persoonlijk functioneren van de jongere aan de orde. Zonder reflectie leiden activiteiten tot ervaringen die onbenut blijven als aanjager van het veranderingsproces. De eerste stap is het praten over de ervaring. Bezinning vooraf en achteraf zijn volgende stappen. Integratie van ervaringen legt verbindingen tussen de opgedane ervaring en de levensgeschiedenis van een jongere. Verdiepte reflectie houdt in dat bepaalde aspecten meer aandacht krijgen zodat dieperliggende problemen aan de orde komen door in taken daar specifiek op in te spelen (Van der Ploeg 2011).

Contextuele benadering

Uit onderzoek is bekend dat het ontstaan van gedragsproblemen niet alleen te wijten is aan tekortschietende emotie- en gedragsregulatie bij jeugdigen, maar ook aan de tekortschietende rol van de ouders. Dat betekent dat bij de behandeling zowel de jeugdige als zijn gezinscontext betrokken moet worden (Kazdin, 1997), dat kan in de vorm van een specifieke oudertraining of in de vorm van een meer omvattende intensieve ambulante gezinsbegeleiding (IAG). Bij oudertrainingen zoals Parent Management Training Oregon (PMTO), Triple P of STOP4-7 voor jongere kinderen ligt het accent op het aanleren van passende opvoedingscompetenties door ouders, zoals het tonen van betrokkenheid, het geven van positieve bekrachtiging, handhaven van discipline en effectief toezicht houden. De meeste van deze trainingen zijn direct of indirect gebaseerd op het gedachtegoed van Patterson (Patterson, 1982; Reid e.a., 2002). Bij IAG worden deze opvoedingsvaardigheden ook aangeleerd, maar komen ook meer aspecten van het gezinsfunctioneren aan bod, zoals het verlenen van praktische ondersteuning op het gebied van basiszorg of het contact leggen met de school als er leerproblemen zijn of met instanties voor schuldsanering als er financiële problemen zijn (zie de methodiekhandleiding IAG van Van der Steege e.a., 2013). Oudertrainingen of IAG worden soms tijdens een zorgboerderijtraject aangeboden, soms lopen dit soort interventies al en wordt de zorgboerderij in aanvulling op deze interventies als effectief onderdeel van een totaalbehandeling gezien.

Presentiebenadering

De presentiebenadering is in de afgelopen jaren populair geworden in pastoraat, gezondheidszorg, welzijn en onderwijs. De theorie die eraan ten grondslag ligt – de presentietheorie – is ontwikkeld door Andries Baart (2001) op basis van zijn onderzoek naar de werkzaamheid van het oude-wijken pastoraat. Presentie kan worden samengevat als het aangaan van een zorgzame betrekking met ‘de ander’ als antwoord op een universeel menselijk verlangen naar nabijheid en betrokkenheid. Bij het ervaringsleren op de boerderij heeft de jeugdige intensief contact met de boer en het boerengezin, soms woont hij of zij ook op de boerderij. De jeugdige ervaart zo de nabijheid en de zorgzame betrekking met de boer en het boerengezin. Baart heeft de begrippen ‘presentie’ en ‘aandacht’ verder uitgewerkt in zijn boek *Aandacht. Etudes in presentie* (2005). De presentiebenadering heeft veel auteurs met name in de praktische en toegepaste theologie, zorg en welzijn alsook in het onderwijs geïnspireerd (zie bijv. Kal, 2001; Baart & Van der Laan, 2002; Van Heijst, 2005; Vosman & Baart, 2008). In de jeugdzorg wordt de term presentiebenadering nog niet veel gebruikt.

Oplossingsgericht werken

Een oplossingsgerichte aanpak staat voor een respectvolle veranderbenadering die problemen van jeugdigen onderkent. Doelen en oplossingen voor die problemen worden samen met jeugdigen en hun ouders op een constructieve en positieve manier gedefinieerd. De oplossingsgerichte aanpak benut datgene wat al goed werkt om problemen het hoofd te kunnen bieden en om het doel, de gewenste verandering, stap voor stap te realiseren. Deze aanpak is erop gericht dat jeugdigen of ouders, verzorgers hun eigen expertise gaan zien, hun eigen *krachten* en *krachtbronnen* herkennen, dus datgene waar zij het van moeten hebben om hun doelen te bereiken. Jeugdigen worden in deze benadering gezien als experts met betrekking tot hun eigen leven, waarbij zij binnen hun context en mogelijkheden door het (her)vinden van hun eigen krachtbronnen passende oplossingen kunnen aandragen. In het oplossingsgericht werken heeft de begeleider door oplossingsgerichte vragen te stellen aandacht voor al datgene dat werkt of al goed loopt in het leven van de jeugdige om

zodoende gewenste veranderingen te ondersteunen. Le Fevere de Ten Hove (2000) stelt in het definiëren van de oplossingsgerichte aanpak het aanboren en versterken van krachtbronnen van jeugdigen en volwassenen centraal. Daardoor zijn zij in staat om zelf (opnieuw) helende keuzes te maken, hetgeen een belangrijke maat is voor gezond psychisch functioneren.

Competentiebenadering

Het in de Nederlandse jeugdzorg veelvuldig gehanteerde competentiemodel van Slot en Spanjaard en hun medewerkers (zie bijvoorbeeld Slot & Spanjaard, 1999; Spanjaard & Haspels, 2005) vormt de theoretische achtergrond van een veelheid aan hulpverleningsmethodieken die in de begeleiding van jeugdigen worden gebruikt, inclusief de begeleiding van jeugdigen op de boerderij. Competentie wordt omschreven als de mate waarin iemands gedrag als adequaat kan worden beoordeeld bij het vervullen van taken in het dagelijks leven. Een competent functionerende jeugdige is een 'gezonde jeugdige' zonder grote psychosociale problemen, er is dan een evenwicht tussen de taken waar hij of zij gezien de leeftijd voor staat en de vaardigheden die hij of zij heeft om deze taken te volbrengen. Taken hebben zowel te maken met school en werk, maar ook met aan de leeftijd gebonden ontwikkelingstaken, bijvoorbeeld het aangaan van vriendschappen, het zinvol invullen van vrije tijd, het vinden en onderhouden van een zelfstandige woonsituatie in de adolescentie. Vaardigheden zijn gedragingen die nodig zijn om een bepaalde taak te vervullen. Bij een gezond functionerende jeugdige zijn taken en vaardigheden in evenwicht. Het competentiemodel is in essentie een balansmodel. De balans kan verstoord worden door risicofactoren. Laag zelfvertrouwen en lage intelligentie zijn illustraties van kindgebonden risicofactoren, echtscheiding en negatieve reacties van ouders zijn illustraties van omgevingsgebonden risicofactoren. Het doorslaan van de balans bij een veelheid aan risicofactoren leidt tot incompetent functioneren en dat uit zich in psychosociale problematiek. Dit kenmerkt de situatie van jeugdigen die bij een instelling voor jeugdzorg worden aangemeld. Vanuit het competentiemodel gezien kan de hulpverlening bestaan uit het wegnemen van aanwezige risicofactoren of het inzetten van protectieve, beschermende factoren. De balans komt dan weer in evenwicht. Veel risicofactoren zijn moeilijk beïnvloedbaar, een echtscheiding kan niet ongedaan gemaakt worden, het wonen in een achterstandswijk is niet zomaar verholpen. Toch kunnen soms wel beïnvloedbare risicofactoren gevonden worden, bijvoorbeeld bij een te moeilijke school kan gezocht worden naar een school die beter past, een depressieve moeder kan geholpen worden te zoeken naar een behandeling, concentratieproblemen kunnen in overleg met de leerkracht aangepakt worden. Bij risicofactoren die niet weggenomen kunnen worden is het vaak wel mogelijk protectieve factoren te mobiliseren. Bijvoorbeeld: het verbeteren van de opvoedkundige vaardigheden van ouders, het contact leggen met de niet-verzorgende ouder na een echtscheiding, het vergroten van het zelfvertrouwen, 'nee' leren zeggen tegen de druk van normoverschrijdend gedrag van een verkeerde vriendengroep, het omgaan met negatieve emoties. Het wegnemen van risicofactoren of het aanbrengen van protectieve factoren geschiedt op een systematische wijze via een op het competentiemodel gestoeld hulpverleningsprogramma.

Werkzame principes

In deze paragraaf bespreken we werkzame principes die van toepassing zijn op de zorgboerderij. Hiermee doelen we op concrete theoretische aannames die het effect van een zorgboerderij kunnen verklaren. Deze hebben te maken met een nieuwe setting en een coöperatieve omgeving die steun biedt en activiteiten die gevoelens van succes kunnen geven en die stimuleren tot reflectie. De

principes kunnen we rangschikken onder de aard van de begeleiding, de aard van de activiteiten en de andere omgeving.

Aard van de begeleiding

Bij de begeleiding gaat het om afstand nemen tot vertrouwde gezagsrelaties. De jongere neemt afstand van de ouders en wordt begeleid door de boer(in). De volgende zaken lijken hierbij werkzaam (Hassink e.a., 2010):

1. *Boer als natuurlijke autoriteit.* De boer(in) is vaak geen geschoold jeugdzorgmedewerker, maar de eigenaar van de boerderij. De boer weet wat er moet gebeuren op de boerderij en is deskundig op een terrein waar de jeugdige niet bekend mee is. Dit geeft de boer een natuurlijke autoriteit. Het leidt minder snel tot conflicten dan met de voor de jeugdigen vertrouwde gezagspersonen (ouders of medewerkers jeugdzorg). Dit maakt de verhouding anders.
2. *Boer als niet-zorgprofessional.* Uit onderzoek bij andere doelgroepen blijkt dat niet-zorgprofessionals worden gewaardeerd als goede luisteraars, betrouwbaar, vriendelijk, respectvol en steunend (Piat e.a., 2006; Walter & Petr, 2006). Dit sluit aan bij onderzoek bij zorgboerderijen waaruit blijkt dat verschillende doelgroepen (o.a. jongeren) de begeleiding door de boer en boerin waarderen omdat deze persoonlijk, betrokken en gelijkwaardig is (Hassink e.a., 2010). Ook is belangrijk dat de jeugdigen over de boer/boerin, zonder professionele opleiding op gebied van jeugdzorg (als vrijwilliger) minder stereotypen hebben over deze “niet-zorgprofessionals” en daardoor meer bereid zijn tot samenwerking (Falloon e.a., 1981, Kendall & Kenkel, 1989). Op de boerderij is het verder van belang dat de boer en begeleider vanuit de jeugdzorg verschillende en aanvullende rollen hebben.
3. *Continuïteit.* Een belangrijk aspect bij alle varianten is de continuïteit in begeleiding. Wisselingen in begeleiding is een belangrijke klacht van cliënten in de jeugdzorg. Continuïteit in begeleiding, leiderschap, het ontwikkelen van verstandhouding en het gevoel dat wat je doet wordt gewaardeerd zijn belangrijke aspecten om een gemeenschapscultuur te creëren (Brown Wilson, 2009).

Aard van de activiteiten

Er is een gevarieerd takenpakket. Het verzorgen van planten en dieren doet een appèl op verantwoordelijkheidsgevoel en laat jeugdigen ervaren dat ze belangrijk zijn. Zelf zorgen in plaats van verzorgd worden geeft bevrediging. Met name dieren laten heel direct zien dat de werkzaamheden nuttig zijn. Het afronden van lastige taken geeft een positief gevoel van eigenwaarde. Lichamelijke inspanning is ook een belangrijk aspect van de werkzaamheden. Fysieke inspanning maakt jeugdigen sterker en verhoogt het natuurlijke dag- en nachtritme. Zinnige werkzaamheden en het zorgen voor iets levends zijn hierbij belangrijke principes.

1. *Zinnige werkzaamheden.* Van Weeghel (1995) en Boardman (2003) noemen de volgende sociaal-psychologische functies van zinnige werkzaamheden voor mensen met of zonder psychische problemen:
 - geven structuur aan de dag, zorgen voor contrast in tijdsbeleving tussen verschillende dagdelen en geven betekenis aan zaken als vrije tijd en vakantie.
 - geven een sociale identiteit en status, sociale contacten en steun.
 - verbreden van je horizon.
 - geven de mogelijkheid vaardigheden te ontwikkelen en voorkomen secundaire vormen van beperking.

- laten zien dat mensen elkaar nodig hebben en een gezamenlijk doel hebben.
 - dwingen je om actief te worden; ze geven een gevoel dat je iets bereikt, bieden de mogelijkheid fysiek moe te worden en leiden tot een betere fysieke gezondheid.
 - betekenen iets doet voor anderen, dit in tegenstelling tot vrijetijdsactiviteiten die je meestal voor jezelf doet.
2. *Zorgen voor.* Een specifieke kwaliteit van het werken op de boerderij is dat je zorgt voor dieren en planten. De filosoof Vorstenbosch (2005) concludeert dat zorgen voor iets levends van belang is voor mensen; 'je wordt mens door voor iets of iemand te zorgen'. We zorgen voor planten, dieren en onze dierbaren. Vorstenbosch stelt dat je jezelf ontwikkelt door voor andere levende wezens te zorgen. Volgens Mc Nicholas en Collis (2006) kan sociale steun door dieren een alternatief bieden voor de steun door mensen.

De andere omgeving

De omgeving van de zorgboerderij is anders dan die waar de jeugdige normaal in vertoeft. De aanname is dat dit op zich al een werkzaam principe kan zijn. Hierbij springen er twee zaken uit: het feit dat de omgeving voor de jeugdige onbekend is en dat hij groen is.

1. *Een onbekende omgeving.* De jongere komt voor langere tijd in een omgeving die vaak totaal anders is dan de omgeving die hij/zij gewend was. Kenmerken van de boerderij en de landelijke omgeving zijn de ruimte, de prikkelarme en activerende omgeving. De indeling van de werkdag en het ritme van de natuur biedt structuur. Doordat deze omgeving onbekend is wordt de jeugdige op zichzelf teruggeworpen. Bij intensievere vormen van jeugdzorg op de boerderij heeft de jeugdige ook geen contact meer met zijn/haar oude vriendenkring. Hiermee worden vaste patronen doorbroken.
2. *Een groene omgeving.* Er is steeds meer bewijs voor de positieve relatie tussen groen en gezondheid. De kernboodschap is dat contact met de natuur de psychische gezondheid bevordert doordat het stress vermindert, de stemming verbetert en het een herstellende omgeving biedt die ook beschermt voor toekomstige stress (Hartig e.a., 1991, Kaplan & Kaplan, 1989; Kaplan, 1995). Verschillende onderzoekers laten zien dat natuur mensen helpt te herstellen van stress en mentale vermoeidheid en zien dit als de belangrijkste verklaring voor de positieve invloed van natuur op gezondheid (Kaplan & Kaplan, 1989). We spreken dan over herstel van stress en aandachtsmoeheid. Kaplan & Kaplan (1989) zien herstel door de natuur vooral als herstel van aandachtsmoeheid. Contact met natuurlijke omgevingen draagt volgens Kaplan en Kaplan bij aan herstel van aandachtsmoeheid omdat natuurlijke omgevingen mogelijkheden bieden afstand te nemen van routinematige bezigheden en gedachten (*being away*) en omdat ze automatische de aandacht trekken zonder dat het moeite kost (*soft fascination*). Ulrich (1983) gaat ervan uit dat natuurlijke omgevingen het herstel van elke vorm van stress bevorderen, dus ook kortdurende milde stress en niet alleen herstel van stress bij aandachtsmoeheid. In zijn psycho-evolutionaire model stelt hij dat bepaalde kenmerken van de omgeving een signaalfunctie hebben voor veiligheid en overleven. Als het gevolg van een aangeboren, adaptief mechanisme veroorzaakt het waarnemen van deze kenmerken positieve emotionele reacties. Op basis van verzameld materiaal komen Van den Berg en Van den Berg (2001) tot drie gezondheidsfuncties van de natuur. Deze komen overeen met drie niveaus van herstel die onderscheiden worden in een onderzoek naar therapeutische (leef)werk-gemeenschappen (Ketelaars e.a., 2001):
 - Natuur als bron van rust en ontspanning (opknappen en uitrusten)

- Natuur als bron van geestelijke en lichamelijke weerbaarheid (leren van nieuwe vaardigheden in psychisch en sociaal-emotioneel functioneren)
- Natuur als bron van persoonlijke groei en betekenisverlening (ontwikkelen van een andere manier van in het leven staan).

Uit interviews met jeugdigen komt nog naar voren dat de groene omgeving om de boerderij een bron kan zijn van betekenisgeving en een die rust, ruimte en ritme geeft (Hassink e.a., 2010).

Onderzoek

Er is (inter)nationaal nog weinig onderzoek gedaan naar effecten van jeugdzorgboerderijen. Nederlands onderzoek naar de jeugdzorgboerderijen van Topaze in Noord Brabant liet zien dat er een positief effect is op probleemgedrag en zelfwaardering en iets mindere mate op coping gedrag. De positieve veranderingen zijn ook een half jaar na afsluiting van het onderzoek nog zichtbaar. Uit beoordelingen van begeleiders bleek dat er verbeteringen optreden in het contact met het gezin, schooluitval, politiecontact, gebruik van drugs, invulling van vrije tijd, welzijn, gedragsproblemen en zelfvertrouwen (Hassink e.a., 2011). In een later onderzoek, waaraan ook een tweetal andere Brabantse instellingen voor jeugdzorg deelnamen die zorgboerderijtrajecten aanbieden (BJ Brabant en Jutz) werden deze uitkomsten nogmaals bevestigd (Werkgroep Ervaringsleren op de boerderij Noord-Brabant, 2014). De deelnemende jeugdigen vertoonden na afloop van het boerderijtraject minder gedragsproblemen, hun ouders ervoeren minder opvoedingsbelasting. Ook nam het aantal jeugdigen met een zinvolle dagbesteding en zinvolle vrijetijdsbesteding toe en nam het aantal jeugdigen met politiecontacten, schulden en drugs- en alcoholgebruik af. De onderzoekers concluderen dat er belangrijke veranderingen in gang zijn gezet bij jeugdigen en hun ouders die een keerpunt in hun leven kunnen zijn.

In breder verband is er wel onderzoek gedaan naar interventies waarbij, net als op de boerderij, ervaringsleren centraal staat, zoals bij de eerder genoemde overlevingstochten en woon/werkprojecten. Gemeenschappelijk is dat deze interventies realistische, uitdagende, structurerende activiteiten bieden. Van der Ploeg (2011) bespreekt een drietal meta-analyses uit de periode 1994-2008, een zestal buitenlandse onderzoeken uit ongeveer dezelfde periode, een zevental oudere Nederlandse studies uit de periode 1962-1995 en een meer recente uit 2003. Het blijkt dat dit type interventies delinquent en antisociaal gedrag kunnen terugdringen, internaliserend gedrag kunnen verbeteren en de zelfwaardering (self-esteem), zelfbepaling (locus of control) en doorzettingsvermogen kunnen versterken. Daarnaast vindt een versterking van de sociale aanpassing, schoolprestaties en mentale gezondheid plaats en soms ook recidivevermindering (zie ook de door Van der Ploeg niet genoemde publicaties van Bedard, 2005; Christensen, 2008; Russel & Philips-Miller, 2002; West & Crompton, 2001). Hoewel de kwaliteit van de studies wisselend is stelt Van der Ploeg (2011) dat de vraag naar het effect van interventies op het gebied van ervaringsleren met een 'genuanceerd ja' (p. 124) mag worden beantwoord, met gemiddelde effect sizes op een aantal van de hiervoor genoemde aspecten van 0,18 tot 0,55. Als belangrijke bevindingen noemt hij bovendien dat de interventie intensief van aard moet zijn, onder leiding van voldoende deskundige leiding moet staan en niet te kort mag duren.

Uit meer recent Nederlands onderzoek komt eveneens naar voren dat ervaringsleren een positieve wending geeft aan de ontwikkeling van jeugdigen met ernstige gedragsproblematiek. Van der Ploeg & Scholte (2003) concluderen dat Projecten Ervarend Leren (PEL) de ontwikkeling van ernstige gedragsproblematieke jeugdigen een aanzienlijk positieve wending kunnen geven. Het betrof in hun onderzoek wat oudere, sociaal geïsoleerde en emotioneel onthechte adolescenten met aandachts- en denkproblemen, die recalcitrant, agressief en delinquent gedrag vertoonden en zich imponerend gedroegen. De projecten lijken iets minder effectief te zijn daar waar het gaat om het aankweken van doorzettingsvermogen. De Meyer & Veerman (2010) onderzochten effecten van vaartochten op het zeilschip De Tukker. Ook hieraan namen met name oudere adolescenten deel, zij waren ofwel vastgelopen op diverse leefgebieden, of behoorden tot de zogeheten 'Wajong'-jongeren die geactiveerd en begeleid werden bij het zoeken naar een passende dagbesteding. Wat betreft het probleemgedrag verbeterde het internaliserende gedrag het sterkst; ook het externaliserende gedrag verbeterde, maar een kwart van de deelnemers ervoer aan het einde van het traject nog ernstige problemen. Het drugsgebruik nam eveneens af, hoewel aan het einde nog zo'n 17% aangaf te gebruiken. Ook met betrekking tot het coping gedrag werden verbeteringen gesignaleerd, tevens nam de zelfwaardering. Het gevoel afhankelijk te zijn van toeval nam tijdens het vaartraject af, maar nam weer toe gedurende het natraject. Begeleiders zagen op zes van de negen competentiegebieden verbeteringen, met de grootste verbeteringen ten aanzien van intimiteit en seksualiteit. Het is nog duidelijk of projecten waarbij ervaringsleren centraal staat tot blijvende positieve veranderingen leiden, dit geldt echter voor veel interventies in de jeugdzorg. Voor blijvende positieve effecten van ervaringsleren lijkt het van belang de ouders te betrekken bij de behandeling en te zorgen voor een passend natraject of vervolgtraject (Becker, 2010; Russell & Hendee, 1999).

1.6 Aanleiding voor het huidige onderzoek

Hoewel er wel enig onderzoek is ontbreekt het op dit moment aan systematisch onderzoek naar de effecten van jeugdzorgboerderijen. De jeugdzorgboerderij staat niet in de lijst van effectief beoordeelde jeugdinterventies van de Databank Effectieve Jeugdinterventies van het NJi (www.jeugdinterventies.nl). Onderzoek naar de effectiviteit van jeugdzorg op de boerderij is om meerdere redenen relevant.

- Voor een groeiend aantal jeugdigen met psychosociale problemen blijkt het huidige aanbod in de jeugdzorg niet toereikend om problemen te verhelpen. Voor deze jeugdigen lijkt een jeugdzorgboerderijtraject een goede optie om weer een perspectief voor de toekomst op te bouwen.
- In de jeugdzorg is het huidige streven de hulp zo dicht mogelijk bij jeugdigen en hun omgeving te realiseren. In dat streven kan de jeugdzorgboerderij een gepast aanbod zijn. Steeds meer agrarische ondernemers en jeugdzorginstellingen zoeken structurele samenwerking om gezamenlijk een goed product te ontwikkelen. Zij zien de meerwaarde van de boerderij in het behandelaanbod voor jeugdigen met psychosociale problemen. Praktijkexperts verwachten dat jeugdzorg op de boerderij zwaardere vormen van zorg voorkomt en daarmee tot een aanzienlijke reductie in zorgkosten leidt (Ernst & Young, 2012).
- Binnen de multifunctionele landbouw maakt zorg op landbouwbedrijven een snelle ontwikkeling door. Er zijn veel varianten van zorgboerderijen ontstaan.

Om de kwaliteit van de Landbouw & Zorg te stimuleren is door ZonMw in overleg met het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (VWS), directie Langdurige Zorg en het ministerie van Economische Zaken, Landbouw en Innovatie het programma Landbouw & Zorg ontwikkeld. Het programma is opgesteld met inbreng van de Taskforce Multifunctionele Landbouw en de Federatie Landbouw en Zorg.

1.7 Vraagstellingen huidig onderzoek

Het doel van de studie is om in het kader van voornoemd ZonMw-programma de (kosten) effectiviteit van verschillende intensieve en minder intensieve vormen van jeugdzorg op de boerderij te evalueren. Het accent ligt op zorgboerderijtrajecten die door tussenkomst van een instelling voor jeugdzorg in gang zijn gezet en waarbij gedurende het traject meer of minder intensieve begeleiding vanuit de jeugdzorginstelling plaatsvindt. Een onderliggende doelstelling is het ondersteunen van zorgboeren en jeugdzorginstellingen bij het implementeren van een onderzoeksinstrumentarium dat gedurende het onderzoek (en daarna) kan dienen als monitoringssysteem voor de bewaking van de kwaliteit en effectiviteit van de zorg. De specifieke onderzoeksvragen (cursief) en hun inbedding in de hiervoor besproken theorievorming (niet-cursief) zijn:

1. *Wat zijn de effecten van verschillende vormen van jeugdzorg op de boerderij bij jeugdigen en hun ouders?*

In de eerste plaats wordt gekeken naar veranderingen in de emotionele en gedragsproblemen van jeugdigen die aanleiding voor zorg waren. Ook wordt gekeken naar het verhogen van hun zelfvertrouwen, het vergroten van hun competenties en het beter omgaan met andere jeugdigen en met moeilijke situaties. Vervolgens wordt gekeken naar het ontlasten van de ouders, een belangrijke doel van de plaatsing van de jeugdige op de boerderij, waarbij beoogd wordt bij hen een hernieuwd gevoel om de ‘situatie weer aan te kunnen’ te laten ontstaan.

2. *Wat zijn de effecten van begeleiding op de zorgboerderij op de zorgconsumptie van jeugdigen en hun zorgkosten?*

Vaak wordt een jeugdzorgboerderij ingezet om intensievere en duurdere vormen van zorg te voorkomen. Hierover zullen gegevens verzameld worden.

3. *Hoe tevreden zijn jeugdigen en hun ouders over de boerderij?*

Een belangrijk aspect van effectiviteit zoals beoogd onder 1 en 2 is ook cliënttevredenheid, hier zal naar worden gevraagd.

4. *Welke werkzame principes of werkzame elementen van een zorgboerderij zijn te onderkennen?*

Hier gaat het zowel om de specifieke boerderij-principes die te maken hebben met de zorg voor dieren en de groene omgeving, alsook om de omgangsprincipes die te maken hebben met de natuurlijke rol van de boer(in) en hun gezin en met algemene omgangsprincipes als het present zijn, een luisterend oor en een niet veroordelende houding.

5. *Zijn demografische kenmerken (zoals leeftijd en geslacht van jeugdigen) of diagnostische kenmerken (bijvoorbeeld jeugdigen met een autisme spectrum stoornis of jeugdigen met gedragsstoornissen) van invloed op de gevonden uitkomsten?*

Hiermee wordt getracht meer zicht te krijgen op voor wie de zorgboerderij meer of minder geschikt is. In het huidige onderzoek gaat het om zorgboerderijtrajecten op indicatie van een instelling voor jeugdzorg. Dat betekent dat er in de regel sprake zal zijn van ernstige problematiek bij de jeugdige in samenhang met een sterke opvoedingsbelasting bij de ouders.

Bekeken zal worden of er binnen die groep nog subgroepen te onderkennen zijn die meer of minder profiteren van het aanbod van de zorgboerderij.

6. *Zijn er ten aanzien van de voorgaande vragen verschillen tussen verschillende typen zorgboerderijen en de intensiteit van het bezoek?*

Sommige zorgboerderijen hebben nog een sterk agrarisch karakter, andere zijn meer gericht op hulpverlening, soms is er alleen direct contact met de boer(in), soms zijn er ook contacten met andere hulpverleners die op de boerderij aanwezig zijn, ook de aanwezigheid van meerdere jeugdigen of het aantal dagen dat de jeugdige aanwezig is kan verschillen. Naar deze verschillen zal gekeken worden in het onderzoek.

7. *Hoe verhoudt de bereikte doelgroep van de jeugdzorgboerderijen in dit onderzoek zich tot die van gebruikelijke vormen van jeugdzorg?*

Met deze vraag wordt beoogd de jeugdigen die naar een jeugdzorgboerderij verwezen worden te positioneren binnen het spectrum van kinderen die een jeugdzorgindicatie hebben gekregen. De veronderstelling is dat zij vrij ernstige problematiek zullen vertonen waar de meer gebruikelijke vormen van jeugdzorg, ook wel 'care as usual', weinig vat op hebben. De veronderstelling is ook dat de inzet van de boerderij de problematiek weer terugbrengt op het niveau van de problematiek van de reguliere jeugdzorg.

8. *Hoe verhoudt de bereikte doelgroep van de jeugdzorgboerderijen in dit onderzoek zich tot die van andere, meer intensieve vormen van zorgboerderijen voor jeugdigen?*

Door de onderzoeksgroep van het huidige onderzoek is eerder onderzoek naar zorgboerderijen in Noord-Brabant gedaan (zie de paragraaf Onderzoek). Bekeken zal worden in hoeverre doelgroep en effecten van de zorgboerderijen in het huidige onderzoek overeenkomen of verschillen met die van de Brabantse zorgboerderijen.

2 Opzet van het onderzoek

2.1 Design

Bij een tweetal jeugdzorginstellingen die een zorgboerderij in hun aanbod hebben werd op drie tijdstippen een meting verricht met betrekking tot jeugdigen die aan een boerderijtraject deelnamen: bij aanvang van het traject, tussentijds na een halfjaar en bij afsluiting na een jaar. Deze metingen betroffen het functioneren van de jeugdige en het gezin, ouders en ambulant begeleiders (AB-ers) vulden hiervoor vragenlijsten in. Tevens werd bij de afsluiting aan ouders en AB-ers gevraagd naar mogelijke werkzame elementen en maatschappelijke effecten. Ook jeugdigen van 12 jaar en ouder werd gevraagd vragenlijsten in te laten vullen, maar het aantal jeugdigen bleek te klein voor zinvolle analyses. Tabel 2.1 geeft een overzicht, van de meetmomenten en meetinstrumenten, de instrumenten worden in par. 2.3 besproken, daar worden ook de afkortingen duidelijk.

Tabel 2.1 Overzicht vragenlijsten per evaluatiemoment

T1 – Start zorgboerderij	T2 (6 mnd) – Tussenmeting	T3 (12 mnd) – Einde zorgboerderij
<i>Ouder(s)</i>	<i>Ouder(s)</i>	<i>Ouder(s)</i>
SDQ-O	SDQ-O	SDQ-O
OBVL	OBVL	OBVL
EMPO2.0 Ouders	EMPO2.0 Ouders	EMPO2.0 Ouders BESTE-Ouder zorgboerderij
<i>Ambulant begeleider</i>	<i>Ambulant begeleider</i>	<i>Ambulant begeleider</i>
SDI Aanvang	SDI Tussentijds	SDI Afsluiting BESTE-AB zorgboerderij

2.2 Deelnemers

Het onderzoek vond plaats bij de jeugdigen die bij Pactum (Arnhem) en Trias (Zwolle) tussen juni 2013 en juli 2015 een jeugdzorgboerderijtraject kregen aangeboden. Pactum biedt jeugd- en opvoedhulp in Noord- en Midden-Gelderland en een deel van Overijssel. Trias biedt deze hulp in IJsselland, Twente en de regio Midden IJssel/ Oost Veluwe. De doelgroep van beide instellingen bestaat uit jeugdigen met complexe opvoedingsproblemen, gedragsproblemen en ontwikkelingsproblemen. Samen met de jeugdige en zijn ouders of verzorgers wordt gewerkt aan oplossingen en het creëren van nieuwe kansen, zodat gezinnen op eigen kracht weer verder kunnen en jongeren weer meedraaien op school of werk. Bij de twee betrokken zorgaanbieders zijn er in de genoemde periode 96 jeugdigen (43 bij Pactum en 53 bij Trias) aangemeld voor een jeugdzorgboerderijtraject. Ouders kregen een informatiefolder over het onderzoek en werden verzocht deel te nemen aan het onderzoek. In 62 gevallen verklaarden ouders en/of de jeugdige zelf zich bereid om deel te nemen en tekenden zij een *informed consent*. Bij 56 jeugdigen en/of hun ouders bleken voldoende gegevens verzameld voor het beantwoorden van de vraagstellingen (de exacte respons op de vragenlijsten volgt bij de resultaten. Het ging hierbij om 36 jongens en 20 meisjes in de leeftijd van 5 tot 16 jaar (gemiddeld 10,2 jaar), 32 jeugdigen waren in behandeling bij Pactum, 24 bij Trias. Meer kenmerken van de onderzoeksgroep worden bij de resultaten gegeven.

Voor het beantwoorden van de onderzoeksvragen over de verhouding van de resultaten van het huidige onderzoek tot die van de gebruikelijke jeugdzorg en elders uitgevoerd onderzoek werd een steekproef getrokken uit het bestand van één van de deelnemende zorginstellingen aan het onderzoek (Pactum) en werd gebruik gemaakt van gegevens van eerder door ons uitgevoerd onderzoek naar jeugdzorgboerderijen in Brabant (Werkgroep Ervaringsleren op de boerderij, 2014; in het vervolg de Brabants Zorgboerderijen). Voor de Pactum groep werden uit het bestand van Pactum jeugdigen geselecteerd tussen 5-15 jaar, die tussen 2011 en 2016 een vorm van ambulante hulp, daghulp of pleegzorg hadden ontvangen en voor wie eveneens een SDQ (N=539) of EMPO (N=449) waren ingevuld. Bij de Brabantse Zorgboerderijen ging het jeugdigen en hun ouders die eveneens op drie meetmomenten van een zorgboerderijtraject (aanvang, tussentijds, einde) de OBVL en de EMPO, alsook de met de SDQ vergelijkbare CBCL (Child Behavior Checklist) invulden. Deelnemende jeugdzorgaanbieders waren hier Topaze, BJ Brabant en Jutz. Aangezien de jeugdigen van Topaze beduidend ouder waren dan die van de huidige onderzoeksgroep, en die van BJ Brabant en Jutz van ongeveer dezelfde leeftijd waren, zijn alleen de gegevens van deze laatste groep gebruikt, het betrof 32 jeugdigen.

2.3 Interventie

Jeugdigen en ouders of verzorgers komen bij jeugd- en opvoedhulporganisaties zoals Pactum en Trias als het opvoeden en opgroeien niet gaat zoals ze graag zouden willen. Met hen wordt daarom aan oplossingen gewerkt die zij voor ogen hebben, die ze zelf bedenken en in de praktijk kunnen uitvoeren. Iedere jeugdige of ouder heeft talenten die hij of zij in kan zetten om een problematische opvoedsituatie te verbeteren. Er wordt daarbij ingezet op de eigen kracht van jeugdigen en ouders en er wordt gewerkt vanuit de kernwaarden: het zien van mogelijkheden, het bouwen aan relaties en het nemen en geven van verantwoordelijkheid. Naast het gezin worden, in het aanwezige netwerk, ook andere mensen betrokken die steun kunnen bieden bij het opvoeden, zoals leraren op school, familieleden of goede vrienden. Pactum en Trias hebben vanuit hun missie en visie uitgangspunten voor hulpverlening geformuleerd waarin naast effectmeting en doelrealisatie ook contextueel werken, alsmede vraaggericht, oplossingsgericht en competentiegericht werken centraal staan. De zorgboerderij als hulpverleningsvariant in deze organisaties is er vooral voor kinderen en jongeren die veelal thuis wonen, al in behandeling bij Pactum en Trias zijn, en aanvullend naar de jeugdzorgboerderij gaan om aan samen opgestelde doelen te werken ter ontlasting van de thuissituatie om daarmee zwaardere vormen van jeugdzorg te voorkomen. Het gaat om jeugdigen tussen de 5 en 18 jaar. Soms is er sprake van een stoornis in het autistisch spectrum, beperkte verstandelijke vermogens, of hechtingsproblematiek. De jongeren ervaren problemen in het gezin en vaak ook op school. Hun thuissituatie is meestal (zeer) problematisch, vaak is één van de ouders uit beeld en heeft de ouder die nog wel in beeld is sociale en/of psychiatrische problemen. Soms hebben ouders ook beperkte verstandelijke vermogens. Doelen voor de jeugdigen tijdens het traject op de jeugdzorgboerderij zijn: bieden van rust en structuur, vertrouwen en veiligheid, het ontwikkelen van activiteiten, samenwerken en/of samen leren spelen, het opbouwen sociale contacten en ontwikkelen van identiteit, leren spiegelen van gedrag. Bij de oudere jongeren gaat het ook om: ontwikkelen van zelfstandigheid, leren de vrije tijd op een positieve manier in te vullen, hulp leren vragen, verantwoordelijkheid dragen, zelfstandig leren zijn, leren omgaan met regels en verwachtingen in het gezin. Tegelijkertijd worden, samen met de ouders, doelen opgesteld om benodigde pedagogische vaardigheden verder te ontwikkelen, om balans te vinden tussen de

draagkracht en draaglast en om te leren communiceren over de opvoeding met hun kind. De ambulant begeleider (AB-er) van Pactum en Trias stellen aan het begin van een boerderijtraject samen met ouders en jeugdige een behandelplan op en gaan samen zoeken naar een passende jeugdzorgboerderij. Hierbij is de matching tussen de jeugdige het gezin en een jeugdzorgboerderij een erg belangrijk onderdeel. De AB-er van beide organisaties bezoekt ongeveer één keer per zes (Pactum) tot negen (Trias) weken de boerderij en het gezin (Vanaf 1 januari 2015 heeft er binnen Trias een intensivering van contact momenten plaatsgevonden, naar minimaal een keer per vier weken.) Een traject op een jeugdzorgboerderij duurt gemiddeld een jaar, met indien nodig een verlenging van enkele maanden wanneer de opgestelde doelen nog niet voldoende behaald zijn. In evaluatiegesprekken worden de doelen met jeugdige, ouders, jeugdzorgboer-/boerin en eventuele overige betrokkenen besproken. Het gaat in de regel om dagopvang buiten schooltijd van één tot enkele dagdelen per week, in een aantal gevallen gecombineerd met logeeropvang, meestal een weekend. Soms start het boerderijtraject met dagopvang en wordt het vervolgens logeeropvang omdat er aanvankelijk geen plek is.

2.4 Instrumenten

Overwegingen bij de keuze

De instrumenten zijn zo gekozen dat zij belangrijke concepten van de visie en aanpak van een zorgboerderij operationaliseren. In de eerste plaats zijn er de emotionele en gedragsproblemen van jeugdigen, die voor de ouders tot opvoedingsbelasting leiden. Met de SDQ worden deze problemen in beeld gebracht. Het ontlasten van de ouders is een belangrijke doel van de plaatsing op de boerderij, waarbij bij hen, mede door de begeleiding van de ambulant werker van jeugdzorg, ook een hernieuwd gevoel om de 'situatie weer aan te kunnen' kan ontstaan. OBVL, EMPO en BESTE beogen dit te meten. Maar ook het verhogen van het zelfvertrouwen bij jeugdigen, het vergroten van zijn of haar competenties en het beter omgaan met andere jeugdigen en met moeilijke situaties zijn belangrijke doelen. Via de BESTE wordt getracht in beeld te brengen in hoeverre deze doelen worden bereikt. Deze laatste vragenlijst wordt zowel door ouders als ambulant werkers ingevuld, waardoor vanuit een multi-informant perspectief naar effecten gekeken wordt. Hierbij wordt niet alleen getalsmatige informatie verzameld, maar is er bij verscheidene vragen ook ruimte om toelichting te geven. Naast deze informatie over effecten wordt via de BESTE ook informatie verzameld over de aard van de behandeling in termen van werkzame elementen en principes zoals die in Hoofdstuk 1 ten aanzien van de werkzaamheid van de boerderijaanpak zijn verwoord. Ten slotte wordt via het SDI ook sociaal-demografische informatie over de jeugdige, het gezin, de boerderijaanpak en de voor- en nazorg verzameld.

Scoringsschema Demografische Informatie (SDI)

Om in kaart te brengen om welke groep jongeren en gezinnen het precies gaat, de diversiteit en eventuele verschillen in relatie tot effecten, werden met het SDI bij aanvang een aantal zaken vastgelegd. Er zijn drie deels overlappende versies: SDI Aanvang, Tussentijds en Afsluiting. SDI Aanvang bevat gegevens over de jeugdige (zoals leeftijd, geslacht, etniciteit, hulpverleningsgeschiedenis), gegevens over ouders (aanwezigheid, samenlevingsvorm, opleiding, SES, geboorteland), gegevens over de zorgboerderij (type, frequentie en intensiteit bezoek) en

gegevens over de doelen van de behandeling (hiervoor werd het zogeheten 'doelenboek' van één van de deelnemende instellingen gebruikt). SDI Tussentijds vraagt naar extra zorg en doelrealisatie tijdens de behandeling. SDI Afsluiting kent vragen over de leefsituatie, dagbesteding, vervolghulp bij einde behandeling (inclusief een eventueel opgelegde maatregel), de reden voor het beëindigen van de behandeling en de mate waarin de doelen zijn gerealiseerd. De drie lijsten bestonden uit aangepaste versies van de lijsten in de handleiding van het SDI (De Meyer e.a., 2005).

Strengths and Difficulties Questionnaire (SDQ)

De SDQ meet de aanwezigheid van emotionele en gedragsproblemen, sociale competenties, en de gevolgen van aanwezige problemen voor het dagelijks functioneren. Het gaat om een van oorsprong Engelse vragenlijst (Goodman, 1997), die ook een Nederlandse vertaling en normen kent (Van Widenfelt e.a., 2003). Er zijn drie afzonderlijke, parallelle versies voor ouders, leerkrachten, en jongeren van 11 tot en met 16 jaar. In dit onderzoek is de ouderversie gehanteerd. De lijst bevat 25 vragen die deels negatief, deels positief geformuleerd zijn en gescoord worden op een driepuntsschaal (niet waar – een beetje waar – zeker waar). De items behoren bij vijf schalen: Emotionele problemen, Gedragsproblemen, Hyperactiviteit, Problemen met leeftijdsgenoten en Prosociaal gedrag. Betrouwbaarheid en validiteit zijn door de Commissie Testaangelegenheden Nederland (COTAN) in 2007 als voldoende beoordeeld. De SDQ is op alle drie de meetmomenten bij de ouders afgenomen.

Opvoedingsbelasting vragenlijst (OBVL)

De OBVL meet de opvoedingsbelasting van ouders in de opvoeding van hun kind(eren) in de leeftijd van 0 tot en met 18 jaar. De OBVL richt zich met name op individuele kenmerken van de ouder in relatie tot de opvoeding en de kwaliteit van de ouder-kindrelatie en wordt door de ouder(s) ingevuld. Het is een van oorsprong Nederlandse lijst, die is genormeerd voor verschillende leeftijdsgroepen (Vermulst e.a., 2015). De OBVL bestaat uit 34 vragen die op een 4 puntsschaal (geldt niet, een beetje, behoorlijk, helemaal) beantwoord worden en waaruit een Totaalscore en vijf schalen te scoren zijn: Problemen opvoeder-kind relatie, Problemen met opvoeden, Depressieve stemmingen, Rolbeperking en Gezondheidsklachten. De betrouwbaarheid van de OBVL is over het algemeen goed te noemen (de Cronbach's alpha voor de schalen van de OBVL ligt tussen de .74 en .87 en de McDonald's omega tussen de .87 en .97.). De OBVL is op alle drie de meetmomenten bij ouders afgenomen.

Empowerment vragenlijst (EMPO2.0)

De EMPO 2.0 (Damen & Veerman, 2011) is een lijst om verschillende aspecten van empowerment bij ouders en jongeren te meten. De vragenlijst is ontwikkeld om zicht te krijgen op de resultaten van een op empowerment gerichte begeleiding van opvoeders en jongeren. De EMPO Ouders 2.0 bestaat uit 27 items. Een analyse van gegevens van 446 moeders van jeugdigen die behandeld werden door een instelling voor jeugdzorg liet zien dat de verschillende aspecten van empowerment door drie factoren betrouwbaar werden gemeten: Competentiebeleving *als persoon* (8 items, $\alpha = 0,81$), Competentiebeleving *als opvoeder* (7 items, $\alpha = 0,82$) en Competentiebenutting (12 items, $\alpha = 0,75$). De eerste twee factoren betreffen de mate waarin opvoeders/jeugdigen het gevoel hebben de situatie waarin ze verkeren te beheersen, de derde het gevoel van invloed te kunnen uitoefenen op

de situatie. Een analyse van de gegevens van 233 vaders gaf nagenoeg dezelfde uitslag (zie Damen, 2011 voor deze analyses). Tevens is een totaalscore te berekenen die de algemene mate van empowerment aangeeft. De EMPO 2.0 is op alle drie de meetmomenten afgenomen bij ouders.

Boordelingsschaal voor Tevredenheid en Effect (BESTE)

Met de BESTE wordt gevraagd naar het waargenomen effect van, en de tevredenheid over de geboden hulp (De Meyer e.a., 2004). Voor het huidige onderzoek is de lijst uitgebreid met vragen over maatschappelijk rendement en werkzame elementen van de behandeling op de zorgboerderij. De lijst werd ingevuld door ouders en ambulante begeleiders van de betrokken jeugdzorginstellingen. In de beide versies komen ruwweg dezelfde onderwerpen aan de orde, te weten: Reden zorgboerderij en eventuele alternatieven, Tevredenheid over de duur, Veranderingsvragen (verandering in gedrag van het kind, verandering in het gezin, verandering in de opvoeding, verandering in begrip voor het kind), Maatschappelijke effecten, Invloedrijke gebeurtenissen, Deelname aan boerderijactiviteiten die werkzame elementen vertegenwoordigen, Aanwezigheid werkzame principes, Algehele tevredenheid, Totaalindruk effect. De Handleiding van de BESTE (De Meyer e.a., 2004) rapporteert hoge coëfficiënten voor interne consistentie over de vier veranderingsvragen van de BESTE voor ouders, hulpverleners en aanmelders (resp. 0,82, 0,83 en 0,85). Dit rechtvaardigt deze vier vragen als één schaal te zien ('Waargenomen effectiviteit'). Op elk van deze vragen moet op een vierpuntsschaal beantwoord worden of er door het boerderijtraject veranderingen bij het kind, bij het gezin, in de manier van opvoeden door de ouders en in de kijk op het kind door de ouders (1=achteruitgang, 4=goed vooruit gegaan). De BESTE werd in het huidige onderzoek bij afsluiting (op T3) ingevuld door ouders en ambulante begeleiders.

2.5 Procedures

Wanneer een jeugdige bij één van beide jeugdzorginstellingen voor een zorgboerderijtraject werd aangemeld werd aan de ouders en de jeugdige (vanaf 12 jaar) om toestemming voor deelname gevraagd. Bij het toestemmen ondertekenden zij een *informed consent*. Daarna vulden zij de vragenlijsten voor aanvang in, na een halfjaar de vragenlijsten voor het tussentijdse meetmoment en bij beëindiging van het zorgboerderijtraject de vragenlijsten voor het moment van afsluiting. De uitnodiging voor het invullen van de lijsten werd door de secretariaten van de instellingen vanuit de internetdatabase BergOp per e-mail verstuurd, ouders en jongeren ontvingen hierbij een link naar de vragenlijsten. Na invulling werden deze automatisch in BergOp opgeslagen. Daarna werd het totale bestand naar Praktikon geëxporteerd voor controle en verdere verwerking. Ook tussentijds werd door Praktikon de instroom van de gegevens gemonitord en in samenspraak met de secretariaten van de instellingen zo nodig bijgestuurd. Een projectgroep van medewerkers van de instellingen en onderzoekers kwam tijdens het onderzoek regelmatig bij elkaar om vinger aan de pols te houden en de voortgang te bespreken. De respons op de vragenlijsten wordt in het begin van het volgende hoofdstuk gegeven.

2.6 Analyses

De meeste analyses betreffen descriptieve statistiek: gemiddelden, standaardafwijkingen, percentages, frequentieverdelingen. Voor het toetsen van veranderingen tussen de drie

meetmomenten op de vragenlijsten zijn variantie-analyses voor herhaalde metingen uitgevoerd. Voor het analyseren van predictoren zijn regressie-analyses gedaan, de gehanteerde predictoren en uitkomstmaten zullen bij de resultaten gegeven worden. Overeenkomsten en verschillen met de beide vergelijkingsgroepen (Pactum-breed en Brabantse zorgboerderijen) werden geanalyseerd middels t-toetsen en variantie-analyses. Details over de analyses zullen bij de betreffende resultaten gegeven worden.

Om na te gaan of het type zorgboerderij van invloed is op de uitkomsten van de zorg zijn drie dimensies gebruikt. De eerste is *omvang van de zorgtak*: 'Klein' (minder dan 8 jeugdigen per dag); 'Middel' (8-15 jeugdigen per dag) en 'Groot' is (>15 jeugdigen per dag). De tweede dimensie is het *gehalte aan agrarische productie*: 'Hoog' (boerderij is een agrarisch productiebedrijf); 'Laag' (agrarische activiteiten zijn niet gericht op productie). De derde dimensie is het *boer(in)gehalte*: 'Hoog' (de boer(in) is de belangrijkste begeleider); 'Laag' (er zijn vooral andere begeleiders).

3 Resultaten

3.1 Respons op de vragenlijsten

In totaal zijn er 62 jeugdigen op de beide locaties in het onderzoek ingestroomd, bij Pactum 38 en bij Trias 24. Tabel 3.1 geeft de respons op de afgenomen vragenlijsten, dit is het aantal ingevulde vragenlijsten op het totaal aantal deelnemers en een belangrijke indicator om te bepalen of de implementatie van het onderzoek bij de drie zorgaanbieders goed is verlopen. Voor de jeugdigen voor wie de vragenlijsten op het eerste meetmoment, bij aanvang van het boerderijtraject zijn ingevuld lag de respons op de lijsten op minimaal 90%. Dit is heel goed. Op de meting bij Einde en Follow-up is de respons iets lager, maar nog steeds redelijk tot goed. Voor het waarborgen van een representatieve analyse van de gegevens op twee meetmomenten is 60% een voldoende respons (Veerman & Roosma, 2008), dit criterium is voor alle lijsten gehaald. Al met al een mooi resultaat, dat aangeeft dat dit praktijkonderzoek dankzij de inspanningen van alle betrokkenen voldoende geïmplementeerd is.

Uit Tabel 3.1 valt op te maken dat de BESTE door 45 ouders en 53 ambulant begeleiders (in het vervolg AB-ers) is ingevuld. In totaal is er voor 56 jeugdigen ofwel door een ouder, ofwel door een AB-er een BESTE ingevuld. Om eenheid te brengen in de analyses en rapportages is besloten deze groep van 56 als basis te nemen voor het rapporteren van de resultaten, deze groep omvat ruim 90% van de ingestroomde groep van 62 cliënten. Indien dit voor de analyses nodig wordt gevonden zullen missende waarden in de groep van 56 geschat worden. Dit zal steeds worden vermeld.

Tabel 3.1 Respons tabel

Ouders	Aanvang	Einde	Follow-up
SDQ	59 (95%)	46 (74%)	38 (61%)
EMPO	59 (95%)	46 (74%)	38 (61%)
OBVL	58 (94%)	48 (77%)	37 (60%)
BESTE			45 (73%)
Ambulant Begeleider			
SDI	61 (98%)	49 (79%)	30 (48%)
BESTE			53 (85%)

3.2 Kenmerken onderzoeksgroep

In Tabel 3.2 t/m Tabel 3.4 worden relevante achtergrondkenmerken van de onderzoeksgroep gegeven, uitgesplitst naar de jeugdigen, hun ouders en de zorgboerderij. Wat betreft de jeugdigen gaat het om 36 jongens en 20 meisjes, die gemiddeld ruim 10 jaar oud zijn en voor het overgrote deel in Nederland zijn geboren; 31 jeugdigen volgen reguliere vormen van onderwijs (basis of voortgezet), 22 volgen een vorm van speciaal onderwijs, één jeugdige volgt geen onderwijs en van twee jeugdigen is de onderwijsvorm niet bekend. Een derde deel van de jeugdigen woont in een eenoudergezin. Meer dan 80% heeft voor de verwijzing naar de zorgboerderij al eerdere jeugdzorg gekregen (zie Tabel 3.2). Veelal betreft het licht en intensief ambulante vormen van hulp.

Tabel 3.2. Demografische kenmerken jeugdigen (N=56)

Kenmerken	Categorieën	% (aantal)
Geslacht	Jongen	64,3 (36)
	Meisje	35,7 (20)
Leeftijd	5-11 jaar	73,2 (41)
	12-16 jaar	26,8 (15)
	<i>Gem. 10,20; Sd. 2,55; Range 5-16</i>	
Geboorteland	Nederland	94,6 (53)
	Anders	3,6 (2)
	Onbekend	1,8 (1)
Leefsituatie	Eenoudergezin	33,9 (19)
	Tweeoudergezin	55,4 (31)
	Adoptief	1,8 (1)
	Pleegzorg	2,6 (2)
	Anders/ Onbekend	5,4 (3)
Dagbesteding	Basisonderwijs 4-12	44,6 (25)
	Speciaal basisonderwijs	19,6 (11)
	Speciaal onderwijs	12,5 (7)
	Voortgezet onderwijs	10,7 (6)
	Speciaal voortgezet onderwijs	7,1 (4)
	Geen onderwijs	1,8 (1)
	Onbekend	3,6 (2)
Maatregel	Geen	83,9 (47)
	O.t.s. (Onder toezichtstelling)	10,7 (6)
	Voogdij	3,6 (2)
	Onbekend	1,8 (1)
Eerdere hulp	Nee	17,9 (10)
	Ja, bij deelnemende instellingen	25,0 (14)
	Ja, bij andere instellingen	55,4 (31)
	Onbekend	1,8 (1)

Bij de gegevens van de ouders in Tabel 3.3. valt op dat de biologische vader in bijna 40% van de gevallen niet meer in het gezin woont. Ruim 90% van de moeders is van Nederlandse afkomst, dat geldt ook voor ruim 80% van de vaders. Bijna 40% van de moeders en 50% van de vaders is werkzaam, zij het dat van de laatste groep veel gegevens ontbreken (bijna 34%).

Tabel 3.3. Demografische kenmerken ouders (N=56)

Kenmerk	Categorie	Moeder	Vader
		% (aantal)	% (aantal)
Aanwezigheid	Biologische moeder/ vader	82,1 (46)	60,7 (34)
	Andere moeder/ vaderfiguur	12,5 (7)	19,6 (11)
	Niet aanwezig	3,6 (2)	17,9 (10)
	Onbekend	1,8 (1)	1,8 (1)
Geboorteland	Nederland	91,1 (51)	80,4 (45)
	Anders	7,1 (4)	12,5 (7)
	Onbekend	1,8 (1)	7,2 (4)
SES	Werkzaam	39,2 (22)	50,0 (28)
	Studerend	0 (0)	1,8 (1)
	Huisvrouw/ huisman	32,1 (18)	0 (0)
	Gepensioneerd	0 (0)	1,8 (1)
	Werkzoekend	3,6 (2)	7,1 (4)
	Arbeidsongeschikt	8,9 (5)	5,4 (3)
	Onbekend	16,1 (9)	33,9 (19)

Wat betreft de zorgboerderijen waar de jeugdigen naar verwezen zijn gaat het voor het merendeel om middelgrote boerderijen, met een hoog productiehalte en een prominente aanwezigheid van de

boer(in). Naast jeugdigen zijn er ook vaak andere doelgroepen aanwezig zoals mensen met een verstandelijke beperking of psychiatrische achtergrond. Deze andere doelgroepen komen over het algemeen alleen op de doordeweekse dagen. Wat betreft het type boerderijbezoek verblijft één jeugdige er 24 uur, krijgen 32 jeugdigen alleen dagopvang van één tot twee keer per week, logeren 10 jeugdigen er wel eens één tot twee keer per maand en hebben 13 jeugdigen een combinatie van dagopvang en logeren. Voor 12 jeugdigen is de boerderij de enige hulpvorm, de overigen ontvangen hulp naast de boerderij, hiervan komt licht ambulant (lichte ouderbegeleiding, psycho-educatie of individuele therapie) en intensief ambulant (thuis in het gezin) het meest voor (zie Tabel 3.4 voor deze gegevens).

Tabel 3.4. Kenmerken zorgboerderij (N=56)

Kenmerk	Categorie	% (aantal)
Type boerderij: Omvang	Klein	32,1 (18)
	Middel	48,2 (27)
	Groot	19,6 (11)
Type boerderij: Productiegehalte	Laag	37,5 (21)
	Hoog	62,5 (35)
Type boerderij: Boergehalte	Laag	30,4 (17)
	Hoog	69,6 (39)
Verblijf op boerderij	Eén aangemeld kind	1,8 (1)
	Meerdere jeugdigen – indicatie jeugdzorg	26,8 (15)
	Ook andere doelgroepen	69,6 (39)
	Onbekend	1,8 (1)
Type verblijf	Dagopvang	57,1 (32)
	Logeren	17,9 (10)
	Dagopvang en logeren	23,2 (13)
	24-uurs verblijf	1,8 (1)
Dagopvang	Minder dan 1x p/week	39,3 (22)
	1x p/week	35,7 (20)
	2x p/week	5,3 (3)
	24-uurs opvang	1,6 (1)
	n.v.t. (alleen logeren)	17,9 (10)
	Onbekend	1,8 (1)
Logeren	1x p/ maand	21,4 (12)
	2x p/ maand	17,9 (10)
	24-uurs opvang	1,8 (1)
	n.v.t. (alleen dagopvang)	57,1 (32)
	Onbekend	1,8 (1)
Hulp naast de boerderij	Nee	21,4 (12)
	Ja	78,6 (44)
Indien ja, welke hulp?	Geen	21,4 (12)
	Licht ambulant	33,9 (19)
	Intensief ambulant	33,9 (19)
	Dagbehandeling	3,6 (2)
	Dagbehandeling + Intensief ambulant	3,6 (2)
	24-uurs pleegzorg	3,6 (2)
Betrokken zorginstelling	Pactum	57,1 (32)
	Trias	42,9 (24)

Door de gegevens over dagopvang, logeren en 24-uursopvang te combineren hebben we de intensiteit van de zorgboerderij berekend (oftewel de 'dosis' boerderij). Dit hebben we gedaan door alle aanwezigheid terug te rekenen naar dagen per week. De score voor dagopvang kon daarbij als basis dienen, deze was één of twee keer per week (een dagdeel of hele dag, dit onderscheid kon op grond van de data niet goed gemaakt worden, we gaan voor de berekening uit van een dag). Eén keer weekend logeren in de maand werd als twee dagen per maand gerekend, wat neerkomt op een halve dag per week. De combinatie van een dag per week naar de boerderij en een keer een

weekend per maand logeren komt dan op anderhalve dag per week. De gemiddelde ‘dosis’ of intensiteit komt dan uit op 0,93 dagen per week (Sd. 0,48, N=56), 22 kinderen hebben een ‘dosis’ van een dag per week, 25 van minder dan een dag en 9 van meer dan een dag (met een maximum van twee dagen en één kind in 24-uursopvang; dit laatste kind zou een score van 7 krijgen, de naastliggende lagere score is 2, voor de berekening van de gemiddelden en de predictieve waarde (zie verderop in dit rapport) zou dit een ‘uitbijter zijn’, daarom is deze score op 3 gezet).

De gemiddelde duur van de zorgboerderijtrajecten was 14 maanden (Sd. 5 maanden; Range 4-29 maanden). Bij het afsluiten van dit onderzoek liep de boerderijzorg van 38 kinderen nog door, soms op een andere boerderij, met (18 keer) of zonder (20 keer) aanvullende andere zorg voor kind of gezin, 11 keer was er alleen andere zorg en 7 keer geen bemoeienis meer van zorg (zie Tabel 3.5).

Tabel 3.5. Hulp bij afsluiting (N=56)

Soort hulp	% (aantal)
Jeugdzorgboerderij zonder aanvullende zorg	35,7 (20)
Jeugdzorgboerderij met aanvullende andere zorg	32,1 (18)
Alleen andere zorg	19,6 (11)
Geen zorg	12,5 (7)

Bij aanvang zijn ook de doelen geregistreerd. Tabel 3.6 geeft een overzicht van de doelen die bij 10% of meer van de jeugdigen gesteld zijn. Deze zijn vastgelegd via het doelenboek van één van de deelnemende instellingen, bij elke jeugdige en zijn gezin konden meerdere doelen geregistreerd worden.

Tabel 3.6 Bij aanvang gestelde doelen (N=56)

Doelen	Freq.	%
<i>Persoonlijkheid – algemeen</i>	12	21,4
Voldoende zelfvertrouwen	29	51,8
<i>Emotie – algemeen</i>	9	16,1
Emoties bij zichzelf en anderen herkennen	9	16,1
Emoties adequaat tonen	16	28,6
Controle over emoties hebben	7	12,5
<i>Gedrag – algemeen</i>	11	19,8
Autoriteit van volwassenen accepteren	6	10,7
Speel-/werkhouding passend bij de leeftijd	10	17,9
Sociale vaardigheden passend bij de leeftijd	20	35,7
Sociale vaardigheden adequaat toepassen	10	17,9
Zelfredzaamheid	7	12,5
<i>Omgeving – algemeen</i>	10	17,9
Goede vrije tijdsbesteding	7	11,3
Sociaal netwerk onderhouden	7	12,5
<i>Gezin – algemeen</i>	6	10,7
Gezin Overig	16	26,8

Voor bijna 75% van de jeugdigen en hun gezinnen werden maximaal vijf doelen gesteld, voor een kleiner deel zijn het er meer of minder. De meest voorkomende doelen zijn ‘Voldoende zelfvertrouwen’ (bij 50% van de jeugdigen gesteld), ‘Emoties adequaat tonen’ (29%), ‘Sociale vaardigheden passend bij de leeftijd’ (32%) en ‘Gezin Algemeen’ (26%). Doelen op het gebied van ‘Cognitie’, ‘Lichaam’ en ‘Probleembeschrijving’ werden niet of nauwelijks gesteld (bij minder dan 10% van de jeugdigen). Aan ouders is ook gevraagd om aan te geven waarom hun kind volgens hen naar een zorgboerderij ging. Verreweg het meest voorkomende antwoord was “ontlasting van ouders”, met “sociale vaardigheden kind” als goede tweede. In Box 3.1 worden uitspraken van ouders over deze twee thema’s samengevat.

Box 3.1. Door ouders genoemde redenen waarom hun kind naar een zorgboerderij ging

Ontlasting ouders

- Om in het thuisfront wat rust te krijgen
- Omdat wij als gezin even ontlast worden
- Vanwege de druk op het gezin
- Nodig voor mijzelf om bij te tanken
- Om ons thuis tijd en lucht te geven
- Om rust te creëren voor broertje en zusje

Sociale vaardigheden en zelfvertrouwen kind

- Vanwege extra steun bij sociale vaardigheden
- Omdat hij leert met andere kinderen om te gaan
- Om op te komen voor zichzelf en contact te kunnen leggen
- Leren samenwerken met anderen
- Omgang met andere kinderen
- Bevordering zelfvertrouwen

3.3 Beantwoording vraagstellingen

Effecten op jeugdige en ouders

De eerste onderzoeksvraag betrof de effecten van verschillende vormen van jeugdzorg op de boerderij bij jeugdigen en hun ouders. Er is op twee manieren naar de effecten gekeken, in de eerste plaats via het afnemen van vragenlijsten die ouders bij aanvang (T1), tussentijds na zes maanden (T2) en na een jaar zorgboerderij (T3) invulden en in de tweede plaats via het na een jaar (op T3) navragen bij ouders en ambulant begeleiders welke veranderingen ze bij kind, ouders of gezin door het verblijf op de zorgboerderij waarnamen. We bespreken beide apart. Ondanks het feit dat niet voor iedereen na een jaar het zorgboerderijtraject via de deelnemende jeugdzorginstellingen beëindigd was en veel kinderen er via een ander verwijzingskanaal een zorgboerderij bleven bezoeken, refereren we aan T3 als 'einde' (van het geïndiceerde zorgboerderijtraject) en aan T2 als 'tussentijdse meting'. (Zoals hiervoor aangegeven was de gemiddelde duur van het geïndiceerde boerderijtraject 14 maanden en bezochten 38 kinderen ook na een jaar nog een zorgboerderij, al dan niet met aanvullende zorg.)

In Tabel 3.7 staan de resultaten van de afgenomen vragenlijsten op drie meetmomenten aangaande probleemgedrag, opvoedingsbelasting en empowerment (zie §2.4 voor meer informatie over de inhoud van de lijsten). Bij deze analyse zijn de missende waarden op T1, T2 en T3 geschat. Ontbrekende waarden werden geschat door middel van het EM-algoritme (Dempster e.a., 1977), een schattingsprocedure die in SPSS (versie 23) uit te voeren is. Uit de Little's MCAR test (1988) bleek dat deze schatting betrouwbaar en valide was, deze test was namelijk niet significant (Chi-Square = 196,193, DF = 247, Sig. = 0,993). Als de MCAR-test niet significant is dan zijn de missings *completely at random* (ze voldoen dan aan de MCAR-assumptie). Het al dan niet ontbreken van scores op een variabele is dan niet gerelateerd aan die variabele zelf, en ook niet aan de andere variabelen die zijn meegenomen in de *missing value* analyse.

Tabel 3.7. Veranderingen in probleemgedrag, opvoedingsbelasting en competentiebeleving

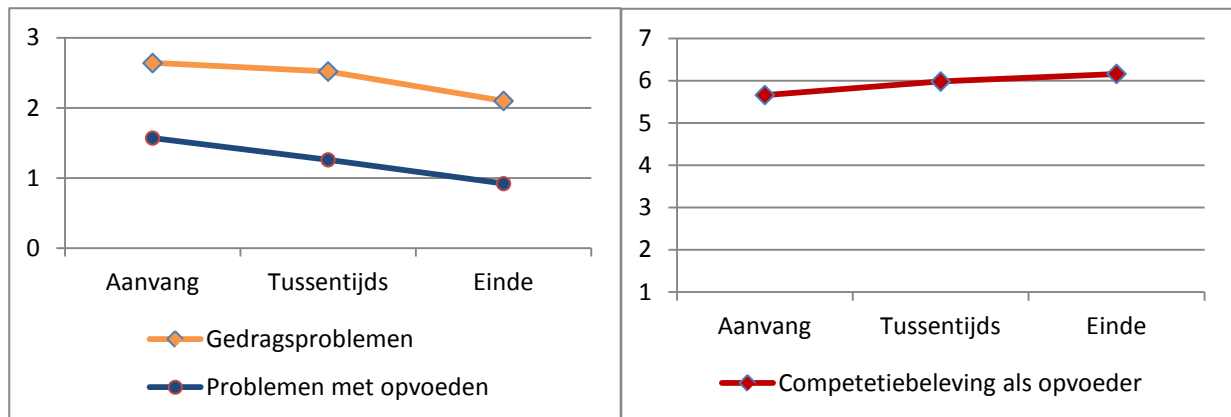
Schalen	Aanvang (T1)		Einde (T2)		Follow-up (T3)		T1-T2	T1-T3
	Gem.	SD	Gem.	SD	Gem.	SD	ES	ES
<i>Probleemgedrag (SDQ; N=56)</i>								
Emotionele problemen	1,92	1,37	1,62	1,42	1,49	1,52	0,22	0,30*
Gedragsproblemen	2,05	1,48	2,18	1,47	1,62	1,53	-0,08	0,28*
Aandachtpr./Hyperactiviteit	1,59	0,82	1,50	0,79	1,42	0,77	0,11	0,22*
Problemen leeftijdsgenoten	2,06	1,32	2,05	1,43	1,42	2,02	0,01	0,37*
Prosociaal gedrag	1,70	1,69	1,70	1,55	1,30	1,59	0,00	0,24*
Totale gedragsproblemen	2,64	1,02	2,52	1,18	2,10	1,26	0,11	0,48*
<i>Opvoedingsbelasting (OBVL; N=56)</i>								
Problemen ouder-kind relatie	1,85	1,47	1,87	1,61	1,46	1,39	-0,02	0,27*
Problemen opvoeden	1,57	1,25	1,27	1,29	0,92	1,16	0,24	0,53*
Depressieve stemmingen	1,25	1,23	1,40	1,45	1,19	1,36	-0,11	0,05
Rolbeperking	1,50	1,50	1,53	1,77	1,44	1,39	-0,02	0,04
Lichamelijke klachten	1,19	1,62	1,56	1,96	1,56	1,74	-0,20	-0,22
Totale opvoedingsbelasting	2,08	1,46	2,10	1,71	1,84	1,58	-0,01	0,16
<i>Empowerment (EMPO; N=56)</i>								
Competentiebeleving als persoon	6,11	1,35	6,17	1,57	6,44	0,98	0,04	0,28*
Competentiebeleving als opvoeder	5,66	1,25	5,98	1,41	6,16	1,07	0,24	0,43*
Competentiebenutting	7,24	1,00	7,23	1,33	7,54	0,98	-0,01	0,31*
Totale competentiebeleving	6,49	1,01	6,59	1,26	6,86	0,80	0,08	0,41*

Toelichting: Een positieve ES duidt op verbetering. Bij de SDQ en OBVL gaat het om afname van problemen, bij de EMPO om toename van empowerment. En negatieve ES duidt dan op toename van problemen of afname van empowerment.

Uit een ANOVA voor herhaalde metingen bleek op alle SDQ-schalen een statistisch significante probleemafname bij de jeugdige over de drie meetmomenten ($p < 0.05$). Voor de OBVL schalen gold dit alleen voor de eerste twee schalen. Voor alle EMPO-schalen bleek over de drie meetmomenten een statistisch significante toename in het gevoel van empowerment bij de ouders. Tussen T1 (aanvang) en T2 (tussentijds) zijn de verschillen minimaal, de effect sizes (ES) halen op drie na de grens voor een klein effect niet (deze ligt op 0.20; Cohen, 1992). Tussen T1 en T3 (einde) zijn de verschillen sterker, de meeste effect sizes liggen in de range die meestal 'klein' genoemd wordt (0,20-0,50; Cohen, 1992), het effect bij Problemen met opvoeden is middelgroot te noemen ($\geq 0,50$). Relatief de grootste effecten zijn te vinden bij Totale problemen (0,48), Problemen met opvoeden (0,53) en Competentiebeleving als opvoeder (0,43) en Totale Competentiebeleving (0,41).

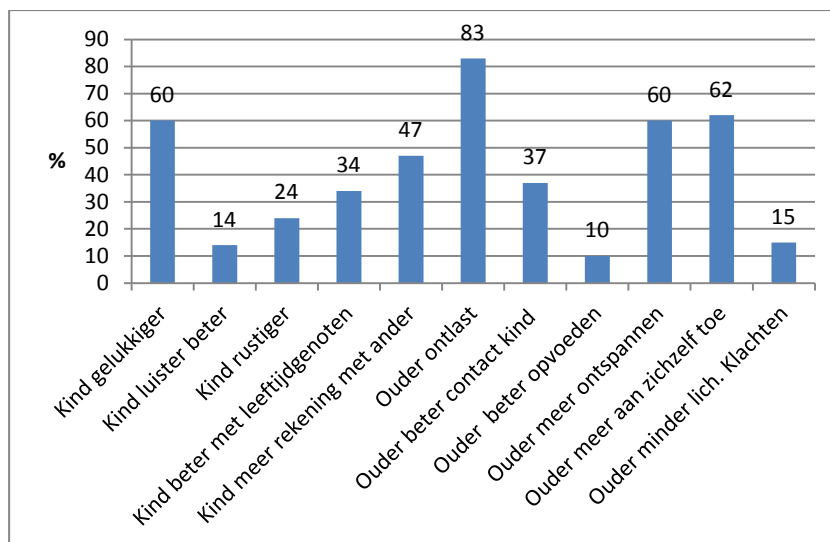
Op basis van deze resultaten kunnen we concluderen dat gedurende het boerderijtraject de emotionele en gedragsproblemen bij de jeugdigen afnemen, de ouders minder problemen met opvoeden krijgen en zich meer gesterkt ('empowered') voelen in hun opvoeding. Wel valt op dat de emotionele en gedragsproblemen bij Einde (T3) op drie van de vier schalen gemiddeld genomen nog steeds aanzienlijk zijn (alleen bij Hyperactiviteit niet), terwijl de problemen met opvoeden gemiddeld wel op een normaal niveau zijn gekomen. Dat betekent dat er ten aanzien van de emotionele en gedragsproblemen (gemeten met de SDQ) wel positieve veranderingen in gang zijn gezet, maar dat deze nog verdere verbetering behoeven. Figuur 3.1 visualiseert dit. In deze figuur geven we van elke vragenlijst de effecten op de schaal met de grootste effect size weer. Duidelijk is te zien dat er bij gedragsproblemen (SDQ) en problemen met opvoeden (OBVL) over de drie meetmomenten een gestage daling in de problemen is (linkerfiguur), die ook statistisch significant bleek. Ook valt op dat de gedragsproblemen bij aanvang ernstiger worden ingeschat dan de problemen met opvoeden. Bij competentiebeleving als opvoeder (EMPO) is dit laatste wegens het ontbreken van normgegevens niet te beoordelen. Wel laat Figuur 3.1 (rechterfiguur) hier de stijging zien. Uit deze Figuur en de

cijfers uit Tabel 3.7 blijkt dat er wel een zelfde trend naar verbetering is waar te nemen (in dit geval licht stijgend omdat het om een positieve eigenschap gaat).

Figuur 3.1. Afname gedragsproblemen en problemen met opvoeden (links) en toename competentie (rechts)

Naast het invullen van de vragenlijsten is aan ouders achteraf gevraagd (op T3) of ze veranderingen zagen op een aantal aspecten van het functioneren van het kind en van henzelf. Hiervoor waren in de BESTE een aantal vragen gesteld die parallel liepen met de labels en betekenissen van de probleemgedragschalen en de opvoedingsbelastingschalen van de vragenlijsten uit Tabel 3.7. De eerste vraag luidde bijvoorbeeld 'Door de boerderij is mijn kind gelukkiger', de betekenis hiervan komt overeen met de betekenis van de schaal 'Emotionele problemen' van de SDQ. Alle vragen en de uitkomsten van de beoordelingen staan in Bijlage 1, Tabel 1. Onderstaande Figuur 3.2 vat ze samen.

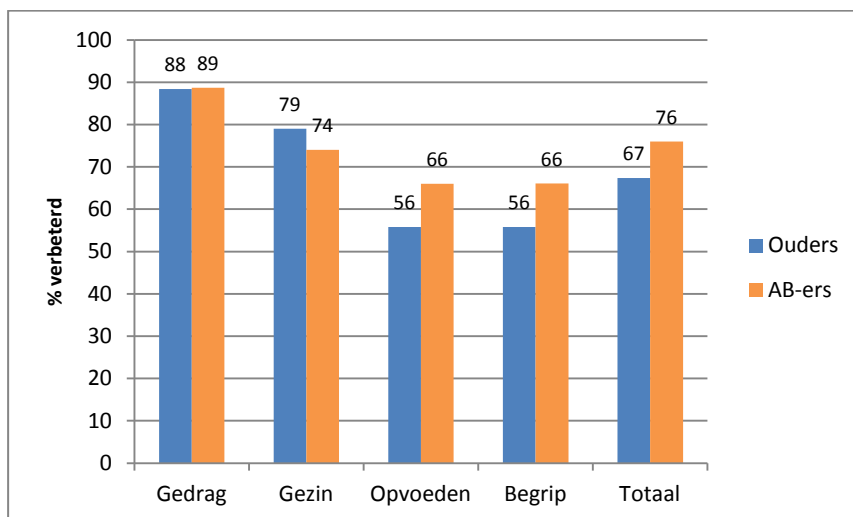

Figuur 3.2. Door ouders waargenomen effecten zorgboerderij

In deze figuur zijn de categorieën 'niet mee eens' en 'een beetje mee eens' uit de genoemde tabel in de Bijlage samengenomen tot 'geen effect' en de categorieën 'behoorlijk mee eens' en 'helemaal mee eens' tot 'wel effect'. Het meest opvallende is dat ouders wat betreft hun kind vooral aangeven dat ze hem/haar door het bezoek aan de zorgboerderij gelukkiger vinden (bijna 60% is het hier 'behoorlijk' of 'helemaal mee eens', en dat ze zichzelf ontlast voelden door de boerderij (83% 'behoorlijk' of 'helemaal mee eens'). Ook geven ouders voor het merendeel aan zich vaker prettig en ontspannen te voelen (bijna 50% 'behoorlijk' of 'helemaal mee eens') en meer aan zichzelf toe te

komen (62% 'behoorlijk' of 'helemaal mee eens'). Deze vier aspecten zijn ook de 'pieken' in Figuur 3.2. Op alle andere aspecten liggen de scores lager (range 10-37%). Ouders beoordelen het effect op henzelf gemiddeld genomen iets hoger dan het effect op hun kinderen (Gem. 2,35 om 2,14), dit verschil is ook statistisch significant ($t=2,44$, $df=38$, $p=0,019$).

In Figuur 3.3 en Bijlage 1, Tabel 2 staan eveneens beoordelingen die achteraf door ouders en ambulante begeleiders (AB-ers) van de twee zorginstellingen zijn gegeven. Hier gaat het in meer algemene zin over veranderingen (1) in het gedrag van de jeugdige, (2) in het functioneren van het gezin, (2) in de wijze van opvoeden en (4) in het begrijpen van de jeugdige door de ouders. Ouders en AB-ers konden aangeven of de jeugdige of zijn ouders en gezin op deze vier aspecten: 'goed vooruit' 'wat verbeterd', 'niets veranderd' waren, of na de behandeling 'eerder slechter dan beter' functioneerden. Tevens is op basis van deze vragen aan algemene veranderingindex gemaakt. In Tabel 2 van Bijlage 1 valt te zien dat de categorieën 'Eerder slechter dan beter' en 'Goed vooruit' relatief het minst voorkomen. In Figuur 3.3 worden de uitslagen daarom iets vereenvoudigd weergegeven, hierbij zijn de categorieën 'Eerder slechter dan beter' en 'Niets veranderd' samengenomen tot 'Niet verbeterd' en de categorieën 'Wat verbeterd' en 'Goed vooruit' samengenomen tot 'Verbeterd'.

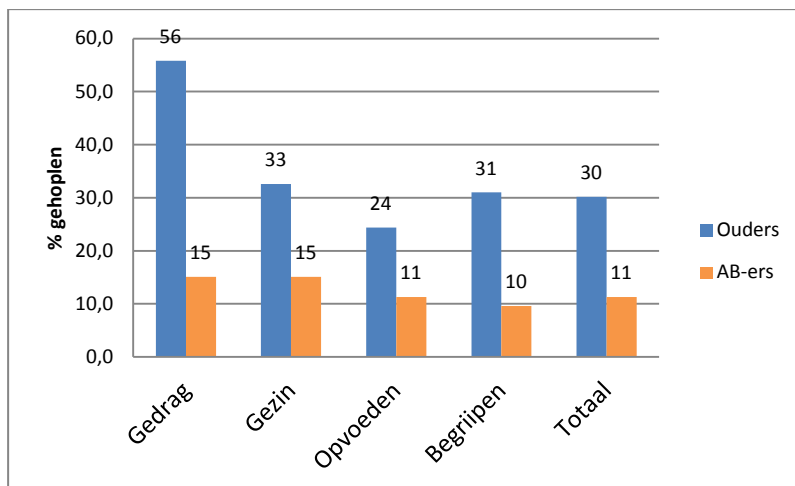
Figuur 3.3. Beoordeling verbetering door ouders en AB-ers

Figuur 3.3 toont dat de beoordelingen van ouders en AB-ers op alle aspecten niet erg veel van elkaar verschillen. De meeste verbetering wordt gezien bij het gedrag van het kind (bijna 90% van de ouders en AB-ers) en in iets mindere mate ook bij het functioneren van het gezin (78% van de ouders en 74% van de AB-ers). Bij opvoeding en (meer) begrip krijgen voor het kind wordt minder verbetering gezien, maar nog altijd zien ouders en AB-ers hier bij meer dan 50% van de gevallen een verbetering. Tellen we alle scores bij elkaar dan zien ouders een gemiddelde verbetering van 2,78 (Sd. 0,38) en AB-ers een gemiddelde verbetering van 2,85 (Sd. 0,45), dat is voor beiden boven het theoretische gemiddelde van 2,5 (op de gehanteerde 4-puntsschaal); 67% van de ouders en 76% van de AB-ers ziet een meer dan gemiddelde vooruitgang (dus: scores groter dan 2,5), dit staat rechts in Figuur 3.3 vermeld. In Box 3.2 worden de toelichtingen die ouders op de vier veranderingsvragen gaven met een aantal representatieve uitspraken samengevat.

Box 3.2. Toelichting van ouders op de vier veranderingsvragen

<i>Is het gedrag van het kind veranderd door het bezoek aan de boerderij?</i> 88% “wat verbeterd” of “goed vooruit” • Gaat beter met de situatie om • Meer zelfvertrouwen, trots • Beheerster in zijn acties • Vakker contact met andere kinderen • Rustiger geworden • Leert opkomen voor zichzelf • Kan beter omgaan met conflicten	<i>Is door het bezoek aan de boerderij in het functioneren van uw gezin iets veranderd?</i> 79% “wat verbeterd” of “goed vooruit” • Eenieder van het gezin vindt meer rust • Even een dag op adem komen • Ruimte voor aandacht andere kinderen • We kunnen meer structuur bieden • Weten dat er regels bestaan • Minder ruzie met broertje • Meer gespreksstof
<i>Is door het bezoek aan de boerderij iets veranderd in de manier waarop u uw kind opvoedt?</i> 56% “wat verbeterd” of “goed vooruit” • Ik heb meer geduld • Meer bespreken wat er gebeurt • Meer positieve aspecten belichten • Meer ruimte en vertrouwen geven • Veel duidelijker en standvastig zijn • Ik laat hem meer dingen zelf oplossen • Regels overeen laten komen met de boerderij	<i>Begrijpt u het gedrag van uw kind nu beter door het bezoek aan de boerderij?</i> 56% “wat verbeterd” of “goed vooruit” • Ik begrijp hoe bepaald gedrag ontstaat • Weet dat zij meer uitleg en tijd nodig heeft • Weet wanneer hij boos is • Meer zicht op welke dingen hij moeilijk vindt • Beter inzicht in zijn denkwijze • Na drukke dag haar meer tijd geven • Door uitleg van de boer hoe hij zich daar gedraagt

Aan ouders en AB-ers is bij de vier veranderingsvragen ook gevraagd in hoeverre de contacten van AB-er geholpen hadden bij het tot stand komen van mogelijke positieve veranderingen. De gedachte was op die manier het ‘boerderij-effect’ en het ‘jeugdzorg-effect’ uit te splitsen. Figuur 3.4 geeft een overzicht van de antwoorden, hierbij zijn de laagste twee antwoordcategorieën en de hoogste twee weer samengenomen, tot ‘geholpen’ resp. ‘niet geholpen’. In de figuur staat het percentage ouders of AB-ers dat aangeeft dat jeugdzorg bij veranderingen in het genoemde aspect ‘geholpen’ heeft; de cijfers staan weer in Bijlage 1 (Tabel 3).

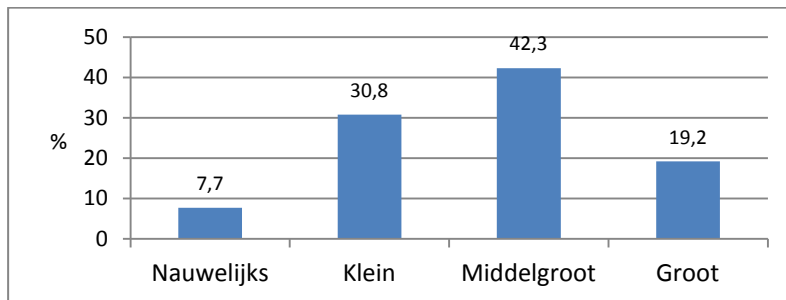

Figuur 3.4. Beoordeling hulp jeugdzorg door ouders en AB-ers

Uit de figuur komt enigszins verrassend naar voren dat ouders de bijdrage van jeugdzorg via hun AB-er op alle aspecten hoger inschatten dan de AB-ers zelf. Bij veranderingen in het gedrag van het kind is dit verschil het meest opvallend. Bij de andere aspecten scoren ouders ook niet hoog, maar altijd

nog hoger dan de AB-ers. Wellicht zijn AB-ers te bescheiden over hun inbreng, of vinden ze die niet specifiek genoeg in die zin dat ze naar hun gevoel te weinig gedragsveranderingstechnieken toepassen en ook weinig specifiek met het gezin werken. Mogelijk heeft vooral hun luisterend oor en het feit dat ouders ten alle tijden een beroep op hen konden doen als algemeen werkzame factor gewerkt, met name bij het terugdringen van het probleemgedrag van hun kind.

Aan de AB-ers is ook gevraagd hoe men het totale effect van de zorgboerderij op kind, ouders en gezin inschatte. Hiermee bedoeld op het specifieke effect van de boerderij in combinatie met het effect van de aanpak van jeugdzorg bij kind, ouders en gezin. AB-ers werd gevraagd hun kennis over het proces bij het kind, bij de ouders en het gezin, de samenwerking op de boerderij, de eventuele samenwerking met andere hulpverleners en instanties te gebruiken; alsook de manier waarop dit soort zaken mogelijk op elkaar positief of negatief inwerkten (bijvoorbeeld een thuissituatie wel of niet gunstig veranderde of andere hulpverlening die wel of niet bevorderlijk was). De antwoorden, in termen van de grootte van het effect worden in Figuur 3.5. samengevat. Meer dan 60% zit minstens op een (middel)groot totaaleffect. De gemiddelde score is 2,73 (Sd. 0,87, N=52) en gaat richting middelgroot.

Figuur 3.5. Ingeschat totaaleffect door AB-ers

Ter afsluiting van de beantwoording van de eerste onderzoeksvraag over effecten van de zorgboerderij op kind en ouder worden in Box 3 enkele casussen ter illustratie van de problematiek en veranderingen daarin gegeven.

Box 3.3 Vier casussen

Om inzichtelijk te maken wat het boerderij traject betekent voor jeugdigen en hun ouders en welke elementen van het boerderij traject belangrijk waren, zijn de ambulant begeleiders van de jeugdzorginstellingen geïnterviewd. We beschrijven hieronder kort vier verschillende casussen.

S. is een onzekere jongen van 11 jaar met ADHD en autisme die in aanraking met de politie is gekomen omdat hij onder druk meedeed met jongens die andere kinderen bedreigden. Hij ging om de zaterdag en in de vakantie naar de boerderij. Het doel was ontlasting van de moeder, leren samenspelen met andere kinderen en leren om kleine problemen zelf op te lossen. De moeder kreeg extra ondersteuning. Het resultaat van het boerderijtraject is dat S. heeft geleerd om samen te spelen met andere kinderen en in een veilige omgeving vriendjes heeft gemaakt. Moeder voelde zich ontlast omdat ze meer tijd had voor zichzelf en voor het broertje van S. Het boerderijtraject heeft goed uitgedaan door de kundigheid van de boerin, het spelen met leeftijdsgenoten, de klusjes die S. kon doen, de structuur van het programma met daarbij de vrijheid om zelf ook te kunnen kiezen wat je gaat doen (niet alles is voorgestructureerd) en het ervaren dat je zelf dingen kan oplossen. Deze ontwikkeling is zichtbaar op de SDQ op gebied van hyperactiviteit (significante verbetering) en problemen met leeftijdsgenoten. Op de OBVL waren geen effecten zichtbaar.

A. is een meisje van 12 jaar met complexe problemen zoals hechtingsproblematiek, autisme, ADHD en een disharmonisch intelligentieprofiel. A. was getuige van seksueel misbruik en is weggehaald bij haar vader. Haar moeder komt uit een situatie van verwaarlozing en geweld in het gezin. A. werd op school gepest en het lukte haar niet om met andere kinderen te spelen. A. ging elke woensdagmiddag naar de boerderij en om de week op zaterdag. Het gezin kreeg 2-3 keer per week extra ambulante hulp. Op woensdagmiddag naar de boerderij gaan was lastig voor A. omdat ze na schooltijd veel te druk was. Op de zaterdag ging het veel beter. De boerderij werd voor haar een eigen plek waar ze leerde om vriendjes te maken en af te spreken met kinderen. Thuis werd A. rustiger en ze voelt zich nu meer gezien. Het gezin stelt zich nu veel meer open voor ondersteuning dan in het begin. Volgens de ambulant begeleider was met name de natuurlijke omgeving (geen hulpverleningssetting) van belang voor het succes. De ontlasting van de moeder wordt zichtbaar in de verbeteringen op de OBVL op het gebied van depressieve stemmingen, problemen met opvoeden en rolbeperking. De SDQ liet geen verschillen zien.

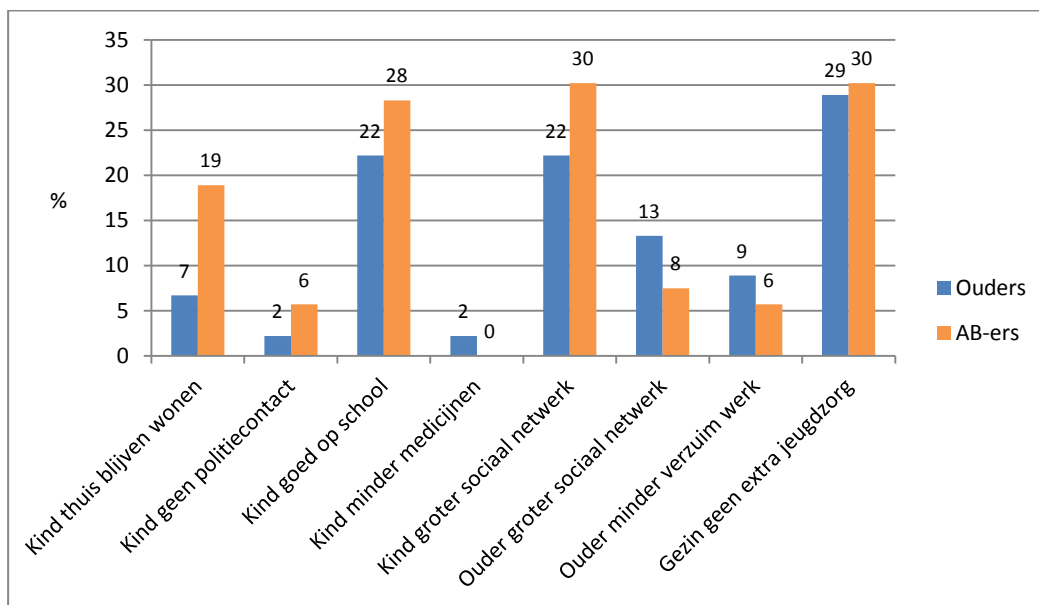
M. is een jongen van 9 jaar die veel onrust ervaart en PDDNOS heeft. De ouders zijn gescheiden, moeder en stiefvader zijn ziek en er zijn verschillende opvoedstijlen. M. heeft ruzie met andere kinderen, en speelt weinig buiten. M. ging om de week op zaterdag naar de boerderij. Er is intensieve gezinsondersteuning ingezet. Op de boerderij lukte het M. om met andere kinderen te spelen en problemen in het samenspelen te bespreken met de boer. Hij heeft geleerd om dingen meer zelf op te lossen en niet overal zijn moeder voor in te schakelen. De boerderij is één van de weinige dingen die M. leuk vindt. Het is voor hem belangrijk dat hij kan kiezen wat hij doet, hij vindt rust bij de beesten en in de moestuin. Het traject leidde tot een positieve verandering op de SDQ op gebied van prosociaal gedrag (rekening houden met gevoelens van anderen) en op de OBVL op een afname problemen opvoeder-kind relatie, problemen met opvoeden, depressieve stemmingen en gezondheidsklachten.

T. is een emotioneel gevoelige jongen van 12 met ADD die naar het reguliere onderwijs gaat. Hij is overbelast, is ongelukkig op school en vindt geen aansluiting bij andere kinderen. De andere kinderen in het gezin zijn heel druk. Het gezin is overbelast ook omdat de ouders alles perfect willen doen. T. ging elke woensdagmiddag en zaterdag en een weekend per maand naar de boerderij. Door de boerderij kreeg T. positieve ervaringen met andere kinderen en leerde hij afspraken maken met kinderen buiten de boerderij om. Ondanks dat de boerderij veel prikkels opleverde door de camping bij de boerderij ging het goed omdat T. zich leerde afsluiten voor prikkels. Het hielp dat er kleine groepjes van 3-4 kinderen met een begeleider waren. Voor T. waren de dieren belangrijk (veiligheid) en was het belangrijk dat hij zelf mocht kiezen wat hij ging doen. Op de SDQ werd dit zichtbaar in een significante afname van de emotionele problemen en problemen met leeftijdsgenoten. Op de OBVL waren er geen significante veranderingen te zien.

Maatschappelijke effecten en zorgkosten

De tweede onderzoeksvraag ging over de effecten van de zorgboerderij op de zorgconsumptie van jeugdigen en hun zorgkosten. Hiervoor zijn aan ouders en AB-ers een aantal stellingen voorgelegd over aspecten van het maatschappelijk functioneren van het kind en de ouders. Deze worden in Bijlage 1, Tabel 4 gegeven. Mogelijk hebben de antwoordcategorieën 'Niet mee eens' en 'Niet van toepassing' voor verwarring gezorgd. De instructie was deze laatste categorie te gebruiken als de inhoud van een bepaalde vraag niet aan de orde was, bijvoorbeeld wanneer er geen risico op

uithuisplaatsing van het kind aanwezig was, of wanneer het kind geen medicijnen gebruikte. Het bleek achteraf dat de AB-ers 'Niet van toepassing' geen enkele keer als antwoord kozen, waarschijnlijk hebben ze in die gevallen 'Niet mee eens gescoord'. Daarom is achteraf niet goed uit te maken welke betekenis hieraan gehecht mag worden, is het nu 'niet van toepassing' of 'niet mee eens' (dat er een effect is)? Daarom hebben we voor de analyse van deze resultaten de scores op 'niet van toepassing' geïnterpreteerd als 'niet mee eens'. Daarna hebben we een tweedeling gemaakt in (1) 'Niet mee eens/ Een beetje mee eens' en (2) 'Behoorlijk mee eens/ Helemaal mee eens' en zien we alleen de tweede categorie als een aanwijzing voor een maatschappelijk effect. Hiermee focussen we op duidelijke aanwijzingen voor een maatschappelijk effect in de data, in alle andere gevallen gaan we er vanuit dat dit effect er niet is. De resultaten van de herziene coderingen staan in onderstaande Figuur 3.6.

Figuur 3.6. Maatschappelijke effecten volgens ouders en AB-ers

Uit Figuur 3.6 is op te maken dat zowel ouders als AB-ers in een vijfde tot een derde van de gevallen maatschappelijke effecten zien op het thuis blijven wonen van het kind (7 om 19%), de schoolloopbaan van het kind (22 om 28%), het sociaal netwerk van het kind (22 om 30%) en het feit dat er dankzij de boerderij geen extra hulp nodig is (29 om 30%), zij het dat op de vraag of het kind thuis kon blijven wonen door de boerderij de ouders niet aan een percentage van een vijfde tot een derde komen (7%). De beoordelingen van ouders en AB-ers lopen verder behoorlijk parallel, alleen zijn de beoordelingen van de AB-ers doorgaans wat positiever. Daarnaast ziet 13% van de ouders meer dan AB-ers (8%) dat dankzij de boerderij hun sociaal netwerk vergroot is. De overige maatschappelijke effecten op politiecontacten, medicijngebruik van het kind en verzuim van het werk van de ouders zijn nog wat kleiner (komen naar de mening van zowel ouders als AB-ers in minder dan 10% van de gevallen voor), mogelijk zijn effecten hier vaak ook niet aan de orde (bijvoorbeeld omdat de kinderen over het algemeen nog te jong zijn voor politiecontacten en nauwelijks medicijnen gebruiken, en omdat ouders toch al niet veel verzuimden op het werk). In het algemeen zijn er wel maatschappelijke effecten te constateren, maar zijn deze bescheiden. Het lijkt evenwel realistisch te concluderen dat ongeveer 30% van ouders en de AB-ers vinden dat de plaatsing op de boerderij intensievere zorg voorkomen heeft. Het lijkt erop dat ongeveer de helft van

deze intensieve zorg een uithuisplaatsing had kunnen zijn (ongeveer 15%, zijnde het midden van de uiteenlopende beoordelingen van ouders en AB-ers.

Om tot een algemene index voor maatschappelijk effecten te komen hebben we scores op de vier aspecten die het meest voorkomen bij elkaar genomen. Het gaat om de aspecten 'Thuis blijven wonen', 'School', Sociaal netwerk kind' en 'Extra jeugdzorg'. De scores op deze aspecten (zie Bijlage 1, Tabel 4 zijn opgeteld en gemiddeld, wat voor de ouders een gemiddelde score van 1,71 oplevert (Sd. 0,62, N=41) en voor de AB-ers een gemiddelde score van 2,08 (Sd. 0,73, N=43). Deze scores liggen rond de score 2 ('Een beetje mee eens' op de gehanteerde vierpuntsschaal) en voegen aan de uitkomsten die hier besproken zijn niet veel toe aan de constatering dat er bescheiden maatschappelijke effecten zijn. Deze scores zullen vooral gebruikt worden in de analyse van de predictoren die het maatschappelijk effect kunnen voorspellen (zie § 3.3.5).

Om de maatschappelijke effecten in geld uit te drukken maakten we op basis van de door de twee deelnemende jeugdzorginstellingen opgegeven zorgkosten en de cijfers uit ons onderzoek de berekening die in Tabel 3.8 is weergegeven². Hierin staan de kosten van de zorgboerderij (variant daghulp) voor de hele groep van 56 jeugdigen, plus de kosten voor de aanvullende hulp die deze kinderen nog kregen. Blijkens Tabel 3.4 kreeg 79% van de jeugdigen aanvullende hulp, voor de berekening is de verdeling in deze tabel aangehouden. Alles met elkaar begroten we de zorgkosten van de 56 jeugdigen in ons onderzoek gedurende het onderzoeksjaar op € 712.000.

Stel dat er geen zorgboerderij beschikbaar was geweest, wat zouden dan de zorgkosten voor deze groep geweest zijn? Idealiter moet dit blijken uit de gegevens van een controlegroep jeugdigen die eveneens voor een zorgboerderij in aanmerking kwam, maar deze niet kreeg. Een dergelijke groep is in de praktijk moeilijk te formeren, in dit onderzoek was dit ook niet mogelijk. Om toch een idee over de mogelijke kosten te krijgen hebben we een inschatting gemaakt van de zorg die deze groep jeugdigen gekregen zou hebben indien bij de beide instellingen die aan het onderzoek deelnamen geen zorgboerderijen waren aangesloten. Op die manier creëren we een model waarin we de zorgboerderij afzetten tegen een controleconditie 'gebruikelijke zorg', hetgeen bij economische evaluaties gebruikelijk is (Rutten-Van Molken e.a., 2010).

Bij het creëren van de controleconditie 'gebruikelijke zorg' gaan we ervan uit dat alle jeugdigen een vorm van behandeling of begeleiding zouden hebben gekregen, ze hadden immers dusdanige problemen dat aanmelding bij een jeugdzorgorganisatie nodig was. Op basis van de gegevens uit Figuur 3.6 schatten we dat 30% van de zorgboerderijgroep, 17 jeugdigen, een intensiever traject gevolgd zou hebben, iets meer dan de helft hiervan zou mogelijk uit huis geplaatst zijn (9 kinderen). We stellen dat dit 4 keer een residentiële opname en 5 keer een plaatsing in pleeggezin betekend zou kunnen hebben en dat de overige 8 dagbehandeling zouden hebben gekregen (inclusief gezinsondersteuning). De kosten daarvan staan eveneens in Tabel 3.8 vermeld. Wat zou er met de overige 39 jeugdigen gebeurd zijn? Het lijkt realistisch, mede gelet op de ernst van de problematiek³, dat minstens tweederde (26 jeugdigen en hun gezinnen) een traject intensief ambulante gezinsbehandeling gekregen zou hebben, dit is een vorm van behandeling die in de jeugdzorg voor

² We danken dr. Elske van den Akker (gezondheidseconoom LUMC-Leiden) voor haar feedback op deze berekeningen.

³ Zie voor de ernst van problematiek van de zorgboerderijgroep ook verderop in Tabel 3.13 en de conclusies daaruit.

jeugdigen met ernstige problemen vrij gangbaar is. De 13 overige jeugdigen zouden dan een vorm van licht ambulante begeleiding of individuele therapie hebben gekregen. Ook deze kosten staan in Tabel 3.8. Totaal komen de zorgkosten voor onze onderzoeksgroep in het onderzoeksjaar dan op € 989.000. Vergelijken we de zorgkosten van de zorgboerderijgroep met die van de controleconditie, dan valt op dat men in de laatste situatie duurder uit was geweest. De zorgkosten van de zorgboerderijgroep blijken € 277.000 lager dan die van de controleconditie, een besparing van 28%.

We willen nogmaals benadrukken dat dit uitkomsten zijn van een redenering die leidt tot een schatting van wat de behandeling zou zijn geweest als er voor deze groep geen zorgboerderij beschikbaar was geweest. Hoewel de gegevens uit ons onderzoek hiervoor input verschaffen, staat of valt de mate van zekerheid met de aannames die gemaakt zijn. We hebben deze bovenstaand geëxpliciteerd en menen dat ze plausibel zijn en mogelijk nog aan de conservatieve kant, omdat we bijvoorbeeld geen rekening hebben gehouden met het feit dat er in de praktijk ook meerdere zorgvormen tegelijkertijd worden aangeboden. Het gaat verder in dit model alleen om de directe kosten van behandeling en begeleiding⁴. Er kon geen rekening gehouden worden met indirecte kosten, zoals verzuim van ouders van het werk, doktersbezoek en medicatie van ouders en speciaal onderwijs voor de jeugdige. Tevens is er geen rekening gehouden met de zorg die in beide condities na het zorgboerderijtraject nog nodig was of zou zijn (nazorg). Omdat we uit ons onderzoek geen indicatie hebben dat een zorgboerderij effectiever is dan de gebruikelijke zorg gaan we ervan uit dat zowel de indirecte kosten als de nazorgkosten voor de jeugdigen voor beide groepen niet verschillen.

Tabel 3.8 Kosten zorgboerderij afgezet tegen een controleconditie

Behandelvorm	Kosten per kind per jaar		Zorgboerderijgroep		Controleconditie
	Bedrag	Aantal	Bedrag	Aantal	Bedrag
Zorgboerderij	€ 5.000	56	€ 280.000	0	€ 0
<i>Aanvullende zorg:</i>					
Licht ambulant	€ 5.000	19	€ 95.000	13	€ 65.000
Intensief ambulant	€ 9.000	21	€ 189.000	26	€ 234.000
Dagbehandeling	€ 30.000	4	€ 120.000	8	€ 240.000
Residentieel	€ 95.000	0	€ 0	4	€ 380.000
Pleegzorg	€ 14.000	2	€ 28.000	5	€ 70.000
Totaal			€ 712.000		€ 989.000
Besparing					€ 277.000
					28,0%

Toelichting

Kosten per jaar volgens opgave van de deelnemende zorginstellingen (afgerond).

Voor kosten zorgboerderij is de variant daghulp gekozen, verblijf kwam in het onderzoek niet voor, incidenteel was er sprake van een weekend; tevens is uitgegaan van een dag per week (het gemiddelde in het huidige onderzoek) over 50 weken.

Aantallen zorgboerderijgroep en aanvullende zorg zijn gebaseerd op het huidige onderzoek.

Aantallen controleconditie zijn gebaseerd op aannamen gestaafd door het huidige onderzoek.

Twee kinderen uit de zorgboerderijgroep kregen twee soorten aanvullende zorg (dagbehandeling + Intensief ambulant).

⁴ We worden in onze redenering gesteund door de schattingen die Ernst & Young (2012) maakten bij hun maatschappelijk business case dagbesteding door zorgboerderijen. Voor de jeugd werden de gemiddelde kosten van een dagdeel zorgboerderij geschat op € 48 en de kosten voor een dagdeel daghulp (extramurale hulp) op € 63 (afgerond), wat voor een zorgboerderij een besparing van € 15 euro geeft ten opzichte van de daghulp (=24%). Omdat hier geen rekening is gehouden met intensievere zorgvormen als pleegzorg en residentieel, zal, als dit wel gebeurt (zoals in ons geval), de besparing groter uitvallen en in de richting van de door ons geschatte 28% gaan.

Tevredenheid van ouders

De derde onderzoeksvraag betrof de tevredenheid van jeugdigen en hun ouders over de contacten met de boer en boerin. Uit Tabel 3.9 blijkt dat deze hoog is. Op alle vragen geeft meer dan 50% de ouders het 'helemaal eens' te zijn met de uitspraak over respectievelijk het goede contact, de goede beschikbaarheid, het serieus genomen worden en de aanwezige deskundigheid. Tellen we 'Behoorlijk mee eens' en 'Helemaal mee eens' bij elkaar dan is meer dan 80% van de ouders tevreden over de boer en/of de boerin. De gemiddelde score van 3,44 op de gehanteerde vierpuntsschaal bevestigt beeld, dit is 86% van de maximaal te behalen score. Als we dit proberen te vertalen naar een schoolcijfer dan komen we uit op 8,6, wat een hoge score is.

Tabel 3.9. Tevredenheid ouders

Vragen	% (aantal)
<i>Het contact met de boer/boerin was goed.</i>	
Niet mee eens	0 (0)
Beetje mee eens	11,9 (5)
Behoorlijk mee eens	31,0 (13)
Helemaal mee eens	57,1 (24)
<i>De boer/boerin waren er altijd voor mij als ik hen wat wilde vragen.</i>	
Niet mee eens	2,4 (1)
Beetje mee eens	7,1 (3)
Behoorlijk mee eens	35,7 (15)
Helemaal mee eens	54,8 (23)
<i>Ik voelde me serieus genomen door de boer/boerin.</i>	
Niet mee eens	0 (0)
Beetje mee eens	7,3 (3)
Behoorlijk mee eens	34,1 (14)
Helemaal mee eens	58,5 (24)
<i>Er was voldoende deskundigheid op de boerderij.</i>	
Niet mee eens	0 (0)
Beetje mee eens	14,3 (6)
Behoorlijk mee eens	33,3 (14)
Helemaal mee eens	52,4 (22)
<i>Totaal Tevredenheid</i>	
Gem. 3,44; Sd. 0,61; N=40	

Werkzame elementen en principes

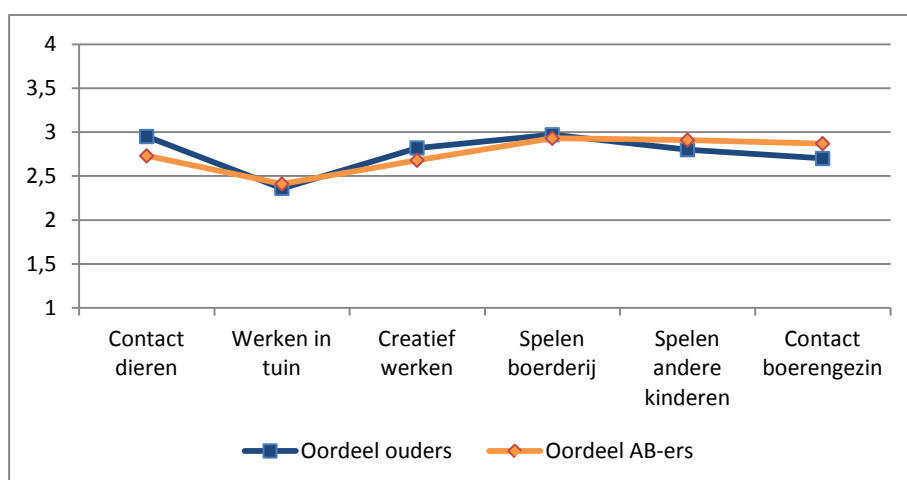
De vierde onderzoeksvraag ging over de werkzame elementen van een zorgboerderij. Hieronder verstaan we concrete kenmerken van de zorgboerderij die theoretisch geacht worden een positief effect te hebben (zie de Inleiding). Via de BESTE werd achteraf aan ouders en AB-ers gevraagd met welke van 12 specifieke zorgboerderijkenmerken de jeugdige in aanraking was geweest. Deze kenmerken weerspiegelen voor het merendeel het agrarische karakter van de boerderij, het meedoen met de 'dingen die gedaan moeten worden' op de boerderij. Voor een kleiner deel gaat het om sociale aspecten als het (samen)spelen, samen knutselen en het contact met het boerengezin. De elementen en de uitkomsten staan in Tabel 3.10.

Tabel 3.10. Werkzame elementen volgens ouders en ambulant begeleiders

Elementen	Ouders (N=45)		AB-ers (N=53)	
	Voorkomen % (aantal)	Invloed Gem. (Sd.)	Voorkomen % (aantal)	Invloed Gem. (Sd.)
Contact dieren	91,1 (41)	2,95 (0,91)	90,6 (48)	2,73 (0,90)
Voederen dieren	84,4 (38)	2,80 (0,93)	83,0 (44)	2,51 (0,86)
Helpen melken	11,1 (5)	1,73 (1,00)	9,4 (5)	2,69 (1,25)
Rijden trekker	24,4 (11)	2,33 (1,35)	13,2 (7)	2,63 (1,20)
Werken op land	47,7(21)	2,14 (0,91)	35,8 (19)	2,41 (0,96)
Werken in tuin	64,4 (29)	2,36 (0,91)	66,0(35)	2,41 (0,82)
Werken in winkel	17,8 (8)	2,00 (1,11)	18,9 (10)	2,27 (1,34)
Helpen horeca	11,1 (5)	1,92 (1,24)	7,5 (4)	2,70 (1,49)
Spelen boerderij	91,1 (41)	2,97 (1,04)	84,9(45)	2,93 (0,99)
Creatieve activiteiten	84,4 (38)	2,82 (0,95)	75,5 (40)	2,68 (1,04)
Spelen andere kinderen	93,3 (42)	2,80 (0,96)	83,0 (44)	2,91 (1,00)
Contact boerengezin	77,8 (35)	2,70 (0,98)	73,6 (39)	2,87 (0,95)

Het blijkt dat de sociale elementen vrijwel altijd wel aanwezig zijn, zowel ouders als AB-ers zien dit meestal in meer dan 80% van de gevallen plaatsvinden. Met de meer agrarische elementen is het contact met (en voederen van) dieren meestal wel aanwezig (80-90%), komt het werken in de tuin of op het land ook regelmatig voor (rond de 36-66%) en scoren andere werkzaamheden lager, zoals meehelpen met melken, rijden op de trekker, werken in de boerderijwinkel of horeca (8-24%). Jeugdigen komen hier minder mee in aanraking. Gemiddeld genomen komen kinderen met (afgerond) 7 van de 12 werkzame elementen in aanraking. De gemiddelde beoordelingen van ouders en AB-ers ontlopen elkaar niet veel.

Ouders en AB-ers beoordeelden ook de invloed van elk element op het verminderen of beter kunnen hanteren van de problematiek van hun kind of het aanleren van nieuwe vaardigheden bij hun kind. Dit kon aangegeven worden op een vierpuntsschaal, lopen van: 'niet geholpen' tot 'heel veel geholpen'. Uit Tabel 3.10 blijkt dat de inschattingen van ouders en AB-ers elkaar niet veel ontlopen. Beiden schrijven de meeste invloed toe aan het spelen op de boerderij. De invloedsscores van ouders en AB-ers van de zes meest voorkomende elementen staan in Figuur 3.7 uitgelijnd. (Contact met dieren en Voederen van dieren hadden vrijwel identieke scores, daarom is alleen de eerstgenoemde hier meegenomen.) De gemiddelde invloedsscores van ouders en AB-ers over alle 12 elementen lagen rond de 2,1.

Figuur 3.7. Invloed meest voorkomende werkzame elementen

Aan de AB-ers is gevraagd per zorgboerderij te beoordelen welke theoretisch werkzame principes er te onderkennen waren. Anders dan bij de concrete elementen gaat het hier om meer algemene uitgangspunten van de interventie die theoretisch verondersteld worden een positief effect te hebben (zie weer de Inleiding). De beoordelingen gaan weliswaar over de boerderij die de jeugdige bezocht, maar zijn per jeugdige gegeven. Ze geven dus aan in hoeverre jeugdigen in aanraking kwamen c.q. konden profiteren van het werken volgens de principes, in de onderzoeksliteratuur ook wel *adherence* genoemd (modelgetrouwheid, in dit geval het model van de zorgboerderij). De principes en de beoordelingen hiervan staan in Tabel 3.11. Drie principes gaan over de groene omgeving van de boerderij, twee over de pedagogische aanpak op de boerderij en vier over onderlinge contacten tussen alle actoren rond het kind. De beoordelingen konden gegeven worden op een 10-puntsschaal, dus als een schoolcijfer en kunnen ook als zodanig betekenis worden gegeven. In Tabel 3.11 is te zien dat de groene omgeving en pedagogische principes ruim voldoende scores (7,5 tot bijna 8) en dat de contactprincipes iets lager scoren (net onder of boven 7), maar nog wel voldoende aanwezig zijn. De gemiddelde score is een ruime 7. Omdat de scores op de twee soorten elementen elkaar enigszins ontlopen hebben we een aparte ‘boerderijscore’ berekend (over de principes 1 t/m 5), dus datgene wat de kinderen op de boerderij om zich heen ervaren en een ‘contactscore’ ouders, boer(in) en hulpverleners (over de principes 6 t/m 9). Ook deze staan in Tabel 3.11 vermeld. Zoals te verwachten is de gemiddelde boerderijscore hoger dan de gemiddelde contactscore (dit verschil is ook statistisch significant, $T=5,92$, $df=48$, $p < 0,01$). Ook deze scores komen bij de analyse van de predictoren in de volgende paragraaf weer terug.

Tabel 3.11. Werkzame principes volgens ambulant begeleiders

Elementen	Gem. (Sd.)
Structuur zorgboerderij	7,50 (1,27)
Buiten zijn op boerderij	7,59 (1,12)
Rust en ruimte op boerderij	7,73 (1,27)
Pedagogische aanpak boer	7,52 (1,15)
Pedagogische aanpak andere begeleider(s)	7,50 (1,13)
Contact boer-ouders	7,08 (1,21)
Contact AB-er – ouders	6,83 (0,99)
Contact AB-er – boer	6,88 (0,96)
Contact AB-er – hulpverleners van andere instanties	6,68 (1,07)
<i>Totaal werkzame principes</i>	<i>7,28 (0,90)</i>
<i>Totaal boerderij-aspecten</i>	<i>7,58 (1,10)</i>
<i>Totaal contactaspecten</i>	<i>6,90 (0,81)</i>

Mogelijke predictoren

De vijfde onderzoeksvraag handelde over de relatie tussen demografische kenmerken (zoals leeftijd en geslacht van jeugdigen) of diagnostische kenmerken (bijvoorbeeld jeugdigen met een autisme spectrum stoornis of jeugdigen met gedragsstoornissen) en de gevonden effecten. De resultaten van deze onderzoeksvraag worden hier tezamen met die van de zesde onderzoeksvraag gepresenteerd, deze handelde over verschillen in uitkomsten tussen verschillende typen zorgboerderijen (landbouw, veeteelt, etc.) en de intensiteit (aantal dagdelen per week) en de gevonden effecten. We vatten de beide vragen samen onder de vraag naar predictie van uitkomsten: kunnen uitkomsten voorspeld worden op basis van cliënt-, boerderij- of behandelkenmerken? En levert dit inzicht op voor welke subgroepen de boerderij mogelijk effectiever is?

Om de relatie tussen mogelijke predictoren en uitkomsten te bekijken zijn elf uitkomsten geselecteerd. De eerste drie betreffen de drie significante effecten met het grootste effect op schalen van de drie gebruikte vragenlijsten (SDQ, OBVL, EMPO), dit zijn uitkomsten beoordeeld door ouders, het gaat hier om het verschil tussen voor- en nameting, in de analyses gecorrigeerd voor de hoogte van de voormeting. Het gaat in de Totaalscore op de SDQ, de score op Problemen met opvoeden (OBVL) en de score op Competentiebeleving als opvoeder (EMPO). De overige acht betreffen verschillende uitkomstvragen van de BESTE. Tabel 3.12 op de volgende blz. vat deze beknopt samen, zie het voorgaande voor meer informatie over deze uitkomstmaten.

Daarnaast zijn er 14 predictoren geselecteerd: vier predictoren betreffen cliëntkenmerken en acht betreffen boerderijkenmerken. Bij cliëntkenmerken gaat het om: geslacht, leeftijd, wonen in een eenoudergezin, en eerdere hulp. Bij de boerderijkenmerken gaat het om: omvang van het boerenbedrijf, boergehalte, productiegehalte, intensiteit van het boerderijbezoek, aantal werkzame elementen beoordeeld door ouders, invloed werkzame elementen beoordeeld door ouders, aantal werkzame elementen beoordeeld door AB-ers, invloed werkzame elementen beoordeeld door AB-ers, getrouwheid aan werkzame principes en gelijktijdig hulp (zie weer de voorgaande paragrafen en tabellen voor meer informatie over de gegevens van deze predictoren, zoals aantallen per categorie of gemiddelden).

Om het effect van de predictoren in kaart te brengen zijn regressie-analyses uitgevoerd waarbij de ontbrekende waarden in het databestand van N=56 gevuld zijn door deze te laten schatten via het EM-algoritme (Dempster e.a., 1977). Deze schattingsprocedure is uitgevoerd in SPSS versie 23. De Little's MCAR test was niet significant (Chi-Square = 930,763, DF = 1067, Sig. = ,999). Missings zijn *completely at random* (zie blz. 29 voor verdere uitleg).

Acht van de 12 predictoren bleken een significant verband te hebben met één of meer van negen uitkomsten van de 11 uitkomsten. Tabel 3.12 geeft deze significante verbanden en in Bijlage 2 staan alle verbanden tussen de 12 predictoren en de 11 uitkomsten.

Tabel 3.12. Predictoren en uitkomsten

Kenmerken	Competentie-beleving opvoeding	Effect op kind volgens ouder	Effect op ouder volgens ouder	Totaal effect volgens ouder	Totaal effect volgens AB-er	Maatsch. impact volgens ouder	Maatsch. impact volgens AB-er	Tevredenheid volgens ouder	Inschatting Effect door AB-er
Geslacht 1=man; 2=vrouw			-.34**					-.27*	
Leeftijd range 5-16	.24*								
Intensiteit/ dosis range 0.5-3 dg/wk.		.27*		.33*	.27*	.36**			.31*
Gelijktijdige hulp 0=nee; 1=ja									.27*
Aantal werkzame elementen Ouders range 0-12			.28*	.36**	.28*				
Invloed werkzame elementen Ouders range 0-12				.36**	.46**	.33*		.40**	.30*
Invloed werkzame elementen AB-ers range 0-12					.71**		.42**		.60**
Getrouwheid aan werkzame principes range 0-10		.45**						.62**	.51**

*≤0.05 **≤0.01

In Tabel 3.12 vallen allereerst enkele consistente patronen op:

- De *intensiteit* van de zorgboerderij in dagen per week en de *invloed* van de werkzame elementen volgens ouders zijn gerelateerd aan vijf van negen uitkomsten.
- Het *aantal* werkzame elementen volgens ouders, de *invloed* van de werkzame elementen volgens AB-ers en de *getrouwheid* van de werkzame principes beoordeeld door de AB-ers zijn gerelateerd aan drie van negen uitkomsten.

In al deze gevallen lijkt het adagium '*hoe meer* (de intensiteit, het aantal en de invloed werkzame elementen, getrouwheid aan principes), *hoe beter* (de uitkomsten)' op te gaan. Dit wordt ook wel een dosis-respons effect genoemd en geeft aanwijzingen voor de effectiviteit van de interventie.

Daarnaast zijn er wat incidentele verbanden:

- Bij jongens zien ouders meer effect op hun eigen functioneren en zijn meer tevreden over de omgang met de boer(in) dan bij meisjes.
- Naarmate de jeugdigen jonger zijn is er meer vooruitgang in de competentiebeleving van de opvoeding.
- Indien er sprake is van gelijktijdige hulp schat de AB-er het totaaleffect hoger in.

Bereikte doelgroep in verhouding tot gebruikelijke jeugdzorg

De zevende onderzoeksvraag betrof de verhouding van de bereikte doelgroep van de jeugdzorgboerderijen in dit onderzoek tot die van gebruikelijke vormen van jeugdzorg, ook wel 'care as usual' genoemd. De hypothese hierbij is dat er vaak aan een zorgboerderij wordt gedacht als deze gebruikelijke vormen van zorg geen effect hebben gehad, of dat een zorgboerderij een extra inzet vormt bij jeugdigen bij wie de gebruikelijke behandeling niet aanslaat. In beide gevallen zou de problematiek van de voor een zorgboerderij aangemelde jeugdige ernstiger zijn. Om die hypothese te toetsen vergeleken we de problematiek van de zorgboerderijgroep met de problematiek van overige aanmeldingen bij Pactum op twee van de in dit onderzoek gehanteerde vragenlijsten (deze werden eveneens Pactum-breed afgenomen). Deze overige aanmeldingen betroffen jeugdigen in de leeftijd van 5 tot 15 jaar die tussen 2011 en 2016 een vorm van ambulante hulp, daghulp of pleegzorg ontvingen bij Pactum; residentiële zorg werd buiten beschouwing gelaten. Tabel 3.13 geeft de uitslagen, waarbij gecorrigeerd is voor leeftijd en geslacht (deze zijn als covariaten in de analyse meegenomen).

Tabel 3.13. Doelgroep zorgboerderij versus gebruikelijke zorg Pactum

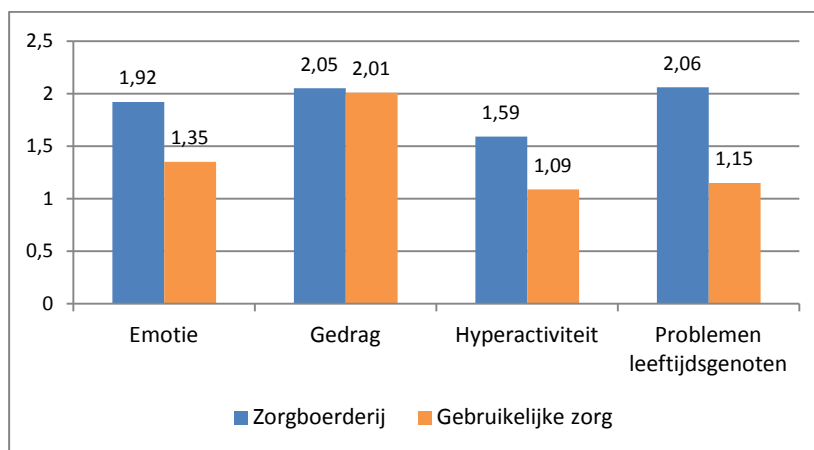
Aspect	Schaal	Zorgboerderij (N=56)		Overig zorgaanbod Pactum (N SDQ=387; N EMPO =282)		Sig.
		Gem.	SD	Gem.	SD	
<i>Gedragsproblemen (SDQ)</i>	Totale problemen	2,64	1,02	1,90	1,32	***
	Emotionele problemen	1,92	1,37	1,35	1,40	**
	Gedragsproblemen	2,05	1,48	2,01	1,73	
	Aandachtsproblemen	1,59	0,82	1,09	1,02	***
	Probl. Leeftijdsgenoten	2,06	1,32	1,15	1,41	***
<i>Empowerment (EMPO)</i>	Totale competentiebeleving	6,49	1,01	6,10	1,14	*
	Competentiebeleving	6,11	1,35	5,72	1,51	
	Persoon					
	Competentiebeleving	5,66	1,25	5,30	1,57	
	Opvoeder					
	Competentiebenutting	7,24	1,00	6,81	1,09	**

* < .05; ** < .01; *** < .001

Uit Tabel 3.13 valt af te leiden dat jeugdigen die naar de zorgboerderij gaan meer probleemgedrag hebben dan de vergelijkingsgroep 'gebruikelijke zorg'. Middels t-tests is getoetst of er verschillen waren tussen de boerderijgroep en de gebruikelijke zorg van Pactum. De zorgboerderijgroep heeft met name meer totale problemen ($p < .001$), meer emotionele problemen ($p < .01$), meer aandachtsproblemen ($p < .001$) en meer problemen met leeftijdsgenoten ($p < .001$). Alleen op de schaal Gedragsproblemen hebben de jeugdigen die naar de zorgboerderij gaan vergelijkbare problemen als bij de gebruikelijke zorg ($p = n.s.$). Het verschil tussen beide groepen zit mogelijk in de comorbiditeit van de problemen bij de boerderijgroep. Comorbiditeit is het tegelijkertijd voorkomen van twee of meer stoornissen of aandoeningen bij een cliënt. Om deze veronderstelling te toetsen hebben we een probleemindex gemaakt van de vier SDO probleemschalen (emotionele symptomen, gedragsproblemen, aandachtsproblemen en problemen met leeftijdsgenoten) met als criterium voor 'probleem' een deviatiescore van 1,28 (=90^e percentiel). Het 90^e percentiel geeft bij veel vragenlijsten de grens aan tussen klinisch en niet-klinisch, of tussen wel of geen problemen. Bij de boerderijgroep scoorde 86% bij twee of meer problemen in het probleemgebied, bij de groep 'gebruikelijke zorg' bleek dit 64% te zijn. De Fisher's Exact Test gaf een significant verschil aan tussen de cellen ($p = .001$). Dit significante effect is met name toe te schrijven aan het kleinere aantal niet-

klinische gevallen in de boerderijgroep. Ten aanzien van de competentie valt op dat de ouders van de boerderijgroep aangaande hun empowerment een significant betere totale competentiebeleving ($p < .05$) hebben dan de groep die gebruikelijke zorg kreeg. Dit zit hem dan met name in de competentiebenutting ($p < .01$). Het lijkt erop dat ouders van jeugdigen die een zorgboerderij bezoeken net iets beter de problemen van hun kinderen kunnen hanteren dan de ouders die de gebruikelijke zorg van Pactum ontvangen.

De *conclusie* hier is dat de jeugdigen die naar een zorgboerderij werden verwezen over het algemeen ernstiger en meer diverse problemen vertoonden dan de jeugdigen die bij Pactum de gebruikelijke zorg ontvingen. Figuur 3.8 brengt dit in beeld voor de SDQ-schalen, met de cijfers van Tabel 3.13. De hypothese over verschil in problematiek wordt hiermee bevestigd. Ten aanzien van de competentiebeleving van ouders geldt het omgekeerde, hierover hadden we echter geen specifieke hypothese.

Figuur 3.8. Problemen jeugdigen Zorgboerderijgroep en gebruikelijke zorg vergeleken

Daarnaast is nagegaan hoe de effecten van de zorgboerderij zich verhouden tot die van de groep die de gebruikelijke zorg van Pactum ontving. Vanuit de gedachte dat de problemen bij de groep die naar een jeugdzorgboerderij verwezen worden ernstiger zijn, is de volgende logische gedachte dat de inzet van de zorgboerderij ervoor zorgt dat die problemen afnemen en na het boerderijtraject op het niveau van de gebruikelijke zorg zouden liggen. Dat leidt tot de hypothese dat de effect sizes van het boerderijtraject die van de gebruikelijke zorg zouden moeten overtreffen. Tabel 3.14 geeft de uitslagen, weer gecorrigeerd voor leeftijd en geslacht, en Figuur 3.9 visualiseert ze voor de SDQ-schalen die probleemgedrag meten.

Uit Tabel 3.14 en Figuur 3.9 (op de volgende blz.) valt af te leiden dat de hypothese alleen voor de schaal Problemen met leeftijdsgenoten van de SDQ opgaat, de boerderijgroep laat hierop significant meer verbetering zien dan de vergelijkingsgroep ($ES = 0,38$ om $0,21$, $p < .05$). Op de andere schalen van de SDQ zijn er geen significante verschillen tussen beide groepen gevonden. De hypothese werd gedeeltelijk bevestigd, waarbij aangetekend mag worden dat juist problemen met leeftijdsgenoten (gebrek aan sociale vaardigheden) een belangrijke indicatie vormen voor het verwijzen naar een zorgboerderij. Voor de EMPO-schalen Competentiebeleving als persoon ($ES=0,28$ om $0,58$, $p < .05$) en opvoeder ($ES=0,43$ om $0,66$, $p < .05$) en voor de totale competentiebeleving ($ES=0,41$ om $0,61$, $p < .05$) geldt dat de vergelijkingsgroep die de gebruikelijke zorg ontving significant meer verbetering laat

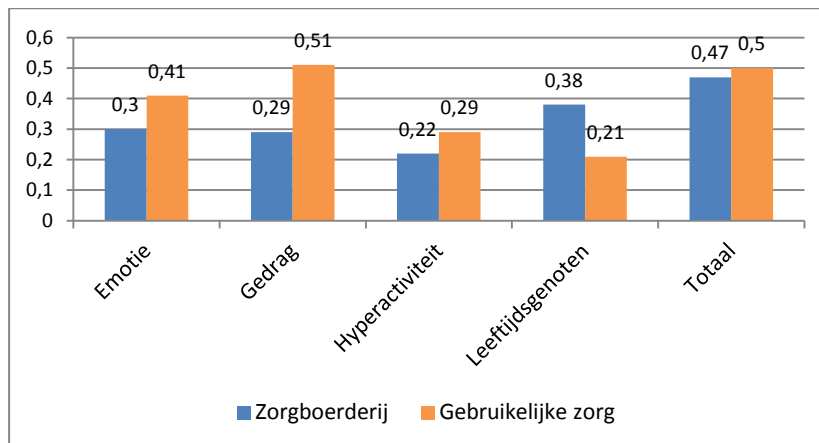
zien dan de boerderijgroep, de ouders in de eerstgenoemde groep voelen zich meer ‘empowered’ gedurende behandeling (gegevens wel in de tabel, niet in de figuur).

De *conclusie* hier is dat de hypothese over verschil in verandering gedeeltelijk opgaat (voor Problemen leeftijdsgenoten). Voor empowerment (competentiebeleving in totaal en als persoon en opvoeder) ligt het verschil in de andere richting, maar hiervoor was geen specifieke hypothese opgesteld.

Tabel 3.14. Vergelijking zorgboerderij vs gebruikelijke zorg Pactum

Onderzoeksgroep	Aspect	T1 (Aanvang)		T2 (Einde*)		ES
		M	SD	M	SD	
<i>Zorgboerderij (N=56)</i>						
Probleemgedrag	Totale problemen	2,64	1,02	2,10	1,26	0,47
	Emotionele problemen	1,92	1,37	1,49	1,52	0,30
	Gedragsproblemen	2,05	1,48	1,62	1,53	0,29
	Hyperactiviteit	1,59	0,82	1,42	0,72	0,22
	Probl. met leeftijdsgenoten	2,06	1,32	1,42	2,02	0,38
Empowerment	Totale competentiebeleving	6,49	1,01	6,86	0,80	0,41
	Competentiebeleving Persoon	6,11	1,35	6,44	0,98	0,28
	Competentiebeleving Opvoeder	5,66	1,25	6,16	1,07	0,43
	Competentiebenutting	7,24	1,00	7,54	0,98	0,30
<i>Pactum-overig</i>						
Probleemgedrag (N=380)	Totale problemen	1,90	1,32	1,24	1,34	0,50
	Emotionele problemen	1,35	1,39	0,78	1,36	0,41
	Gedragsproblemen	2,02	1,73	1,18	1,55	0,51
	Hyperactiviteit	1,08	1,02	0,79	0,97	0,29
	Probl. met leeftijdsgenoten	1,16	1,41	0,87	1,33	0,21
Empowerment (N=277)	Totale competentiebeleving	6,08	1,14	6,78	1,15	0,61
	Competentiebeleving Persoon	5,71	1,52	6,55	1,39	0,58
	Competentiebeleving Opvoeder	5,28	1,57	6,26	1,41	0,66
	Competentiebenutting	6,80	1,09	7,25	1,22	0,39

* Bij zorgboerderij is T2 hier de eindmeting na 12 maanden

Figuur 3.9. Effect sizes Zorgboerderijgroep en Pactum overig vergeleken

Bereikte doelgroep en uitkomsten vergeleken met intensievere jeugdzorg op de boerderij

De achtste onderzoeksvraag ging over de verhouding van de bereikte doelgroep van de jeugdzorgboerderijen in dit onderzoek tot die van andere, meer intensieve vormen van zorgboerderijen voor jeugdigen. Hier was geen specifieke hypothese voor, het ging erom de

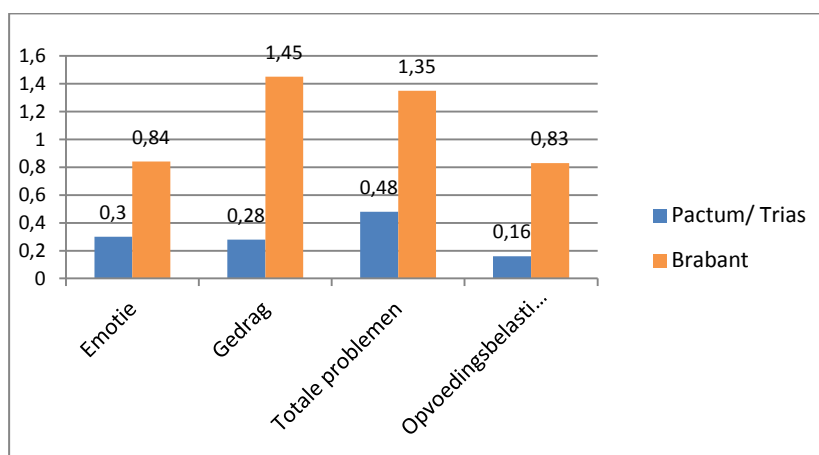
onderzoeksgegevens van het huidige project te plaatsen naast die van andere boerderijtrajecten en exploratief te kijken naar overeenkomsten en verschillen. De intensievere vormen worden uitgevoerd bij Brabantse zorgboerderijen. Voor dit onderzoek hebben we gebruikgemaakt van de gegevens van zorgboerderijtrajecten van BJ Brabant en Jutz, waar deels dezelfde vragenlijsten zijn gebruikt. Alleen voor gedragsproblemen is niet de SDQ gebruikt, maar de CBCL (Child Behavior Checklist). De uitslagen staan in Tabel 3.15, eveneens weer gecorrigeerd voor leeftijd en geslacht.

Tabel 3.15. Effect zorgboerderij vs zorgboerderijen BJ Brabant

Zorgaanbieder	Aspect	N	T1 (Aanvang)		T2 (6 mnd)		T3 (12 mnd)*		T1-T2	T1-T3
			M	SD	M	SD	M	SD	ES	ES
<i>Pactum/Trias</i>	Totale problemen (SDQ)	56	2,64	1,02	2,52	1,18	2,10	1,26	0,11	0,48
	Emotionele probl.	56	1,92	1,37	1,62	1,42	1,49	1,52	0,22	0,30
	Gedragsproblemen	56	2,05	1,48	2,18	1,47	1,62	1,53	-0,08	0,28
	Opvoedingsbelasting (OBVL)	56	2,08	1,46	2,10	1,71	1,84	1,58	-0,01	0,16
	Competentiebeleving (EMPO)	56	6,49	1,01	6,59	1,26	6,86	0,80	0,08	0,41
<i>Brabantse zorgboerderijen</i>	Totale problemen (CBCL)	31	3,30	1,53	1,16	1,63			1,35	
	Internaliseren	31	2,55	2,19	0,91	1,66			0,84	
	Externaliseren	31	3,55	1,56	1,16	1,73			1,45	
	Opvoedingsbelasting (OBVL)	31	2,84	1,78	1,31	1,90			0,83	
	Competentiebeleving (EMPO)	32	6,24	0,96	6,68	1,17			0,41	

* Van de Brabantse zorgboerderijen waren onvoldoende T3 metingen beschikbaar om een reëel beeld van de ontwikkeling in kaart te kunnen brengen.

Tabel 3.15 laat zien dat de Brabantse zorgboerderijen tussen T1 en T2 (de periode dat de jongeren op de boerderij verblijven) significant verbeteren, terwijl de boerderijtrajecten van Pactum en Trias hier nog geen significante verbeteringen laten zien. Deze significante verbeteringen zijn ten aanzien van het probleemgedrag en de competentiebeleving wel waar te nemen tussen T1 en T3. Ook Figuur 3.10 brengt dit in beeld.

Figuur 3.10. Effect sizes zorgboerderijen Pactum/ Trias vergeleken met Brabant

Behoudens voor Competentiebeleving zijn de effect sizes voor de boerderijgroep uit Overijssel/ Gelderland tussen T1 en T3 echter veel minder hoog dan de effect sizes die de Brabantse vergelijkingsgroep laat zien tussen T1 en T2. Deze verschillen zijn waarschijnlijk toe te schrijven aan

de grotere ernst van de problemen bij aanmelding in de Brabantse boerderijgroep en de daarop afgestemde intensiteit van de zorg, waar de jeugdigen vrijwel continu op de zorgboerderij verblijven en bij Pactum en Trias gemiddeld slechts een dagdeel. Het lijkt er op dat hoe intensiever het traject is hoe meer verbetering er te halen valt, hetgeen aansluit bij de eerder gerapporteerde dosis-respons relatie in het huidige onderzoek. Een mogelijkheid is ook dat de effect sizes voor emotionele en gedragsproblemen bij de jeugdigen enigszins vertekend zijn door het gebruik van verschillende vragenlijsten. De gehanteerde deviatiescores corrigeren hier wel voor, maar mogelijk is de CBCL probleemgevoeliger (en veranderingsgevoeliger) dan de SDQ.

4 Conclusies en aanbevelingen

Het hier gerapporteerde onderzoek naar de effectiviteit van jeugdzorgboerderijen vond plaats bij 56 jeugdigen die bij Pactum (regio Gelderland) en Trias (regio Overijssel) tussen juli 2013 en juli 2015 een jeugdzorgboerderijtraject kregen aangeboden. Gemiddeld bezochten ze gedurende ruim een jaar de boerderij één dag per week. De meest voorkomende doelen waren ontwikkelen van zelfvertrouwen en sociale vaardigheden, leren samenspelen en ontlasting van ouders en gezin. De jeugdzorgboer(in) en ambulant begeleider van de instelling werkten samen om deze doelen te bereiken. Het ging om 36 jongens en 20 meisjes in de leeftijd van 5 tot 16 jaar (gemiddeld 10,2 jaar). Ouders vulden aan het begin, tussentijds (na een half jaar) en aan het eind van het boerderijtraject (na ruim een jaar) een aantal gestandaardiseerde vragenlijsten in, hiermee werden gedragsproblemen, opvoedingsbelasting en empowerment gemeten. Ouders en ambulant begeleiders vulden ook aan het eind een vragenlijst in, hiermee werd achteraf gedetailleerd nagegaan welke effecten men zag en welke werkzame elementen en principes van het zorgboerderijmodel in de praktijk een rol speelden.

4.1 Conclusies naar aanleiding van de vraagstellingen

Conclusies over effecten op jeugdigen en ouders

Meer dan 80% van de ouders gaf aan zich door de zorgboerderij ontlast te voelen, ze voelden zich meer ontspannen en kwamen ook meer aan dingen voor zichzelf toe. Ook beoordeelde bijna 90% na de zorgboerderij het gedrag van hun kind als verbeterd. Ze zagen met name hun kind gelukkiger worden en beter omgaan met leeftijdsgenoten. Ook zag ruim driekwart van de ouders verbeteringen in het functioneren van hun gezin. In iets mindere mate zagen ze ook verbeteringen in hun wijze van opvoeden en begrepen ze hun kind beter. Tezamen genomen zag bijna tweederde van de ouders effecten bij hun kind, henzelf of hun gezin als gevolg van het boerderijbezoek van hun kind. Deze uitkomsten worden ook grotendeels ondersteund door de beoordelingen die de AB-ers gaven. Ook worden ze ondersteund door de uitkomsten van de herhaalde metingen waarbij ouders bij aanvang, tussentijds (na zes maanden) en bij einde (na ruim een jaar) vragenlijsten invulden. Hieruit blijkt dat de emotionele en gedragsproblemen bij hun kinderen statistisch significant afnamen, evenals problemen in de ouder-kind relatie en problemen met opvoeden, tegelijkertijd nam het gevoel van 'empowerment' als persoon en als opvoeder toe. Opvallend is wel dat de effecten op de tussentijdse meting (na een halfjaar) nog gering waren. Dat betekent dat de extra zes maanden (en soms meer) nodig zijn om een aantoonbaar effect te bereiken. Ook opvallend is dat, ondanks de significante vooruitgang, de emotionele en gedragsproblemen bij einde op drie van de vier gemeten aspecten nog niet verdwenen waren, een bekend verschijnsel na behandelingen in de jeugdzorg (Veerman & Ten Brink, 2001); er is dus nog verdere verbetering mogelijk en nodig. Gelet op het feit dat het merendeel van de jeugdigen (88%) na afloop van het boerderijtraject nog een vorm van zorg ontving, vaak ook via een zorgboerderij, wordt deze noodzaak ook in de praktijk onderkend. Gevraagd naar een algemene inschatting waarbij tevens gevraagd werd rekening te houden met alle aspecten van kind en gezin gaven de AB-ers aan bij meer dan 60% van de kinderen en de gezinnen een (middel)groot effect te zien als gevolg van het bezoek aan een zorgboerderij, inclusief eventueel gegeven ondersteuning door aanvullende zorg. Laatstgenoemde zorg bleek bij het merendeel van de

kinderen en gezinnen aanwezig (79%). Dit is wel een punt om rekening mee te houden, inschattingen over het effect van de zorgboerderij zijn deels ook inschattingen over het effect van gelijktijdig gegeven andere zorg. We komen hier nog op terug.

Conclusies over maatschappelijke effecten en zorgkosten

Ouders en AB-ers zagen ook maatschappelijk effecten. Volgens de AB-ers konden 10 van de 53 kinderen door het bezoek aan de zorgboerderij thuis blijven wonen (volgens ouders 3 van de 45) en volgens hen was er voor 16 van de 53 kinderen geen extra jeugdzorg nodig (volgens ouders 13 van de 45). Verder zagen zowel AB-ers als ouders het sociale netwerk van de kinderen vergroot. Ouders zelf zagen eveneens hun netwerk vergroot, zij het in mindere mate dan bij hun kinderen, AB-ers zagen hier weinig verandering. Een berekening waarbij deze gegevens als basis dienden en waarbij ook rekening gehouden werd met mogelijke andere, tegelijk plaatsvindende zorg, liet zien dat het jaar boerderijbezoek bijna 30% aan zorgkosten bespaard heeft.

Conclusies over tevredenheid

Ouders waren over het algemeen zeer tevreden over het contact met de zorgboerderij, verreweg de meeste ouders beoordeelden het contact met de boer en de boerin als goed, gaven aan dat deze er altijd waren als ze iets wilden vragen, voelden zich door hen serieus genomen en ervoeren bij hen ruim voldoende deskundigheid.

Conclusies over werkzame elementen en principes

Gemiddeld gingen de kinderen één dag per week naar de boerderij, 27 kinderen gingen minder dan één dag, 11 meer dan één dag. Tijdens het verblijf kwamen vrijwel alle kinderen in aanraking met dieren, in iets mindere mate met het werken op het land of in de tuin en vrij weinig met typische boerderij-activiteiten als meehelpen met melken en rijden op de trekker. Dit kan echter ook met de leeftijd te maken hebben, de meeste kinderen waren tussen de 5 en 11 jaar. Ook namen de meeste kinderen deel aan sociale activiteiten als samen spelen en samen knutselen. Uit een rijtje van 12 van deze werkzame elementen kwamen kinderen er gemiddeld met 7 in contact. Ouders en AB-ers beoordeelden dit vrijwel hetzelfde. AB-ers gaven daarnaast nog aan dat werkzame principes van het boerderijmodel, zoals de groene omgeving en de pedagogische omgang, in ruim voldoende mate aanwezig waren, dit wijst op modelgetrouwheid ten aanzien van de boerderij-aanpak, theoretisch belangrijke principes (zoals in Hoofdstuk 1 verwoord) bleken in de praktijk ook te onderkennen. De aanwezigheid van contacten tussen de verschillende partijen (ouders, boer(in), AB-ers, andere hulpverleners) werden als iets minder beoordeeld, maar nog wel voldoende.

Conclusies over predictoren

Bij de analyse van de predictoren viel met name een consistent patroon van 'hoe meer, hoe beter' op. De *intensiteit* van de zorgboerderij in dagen per week en de *invloed* van de werkzame elementen volgens ouders waren positief gerelateerd aan vijf van negen uitkomsten, die zowel de beoordelingen van ouders als AB-ers betreffen. Het *aantal* werkzame elementen volgens ouders was positief gerelateerd aan twee uitkomstbeoordelingen van ouders zelf en één uitkomstbeoordeling

van de AB-er. De *invloed* van de werkzame elementen volgens AB-ers en de *getrouwheid* van de werkzame principes beoordeeld door de AB-ers waren positief gerelateerd aan drie uitkomstbeoordelingen van AB-er zelf. Dit patroon van 'hoe meer, hoe beter' wordt ook wel een dosis-respons effect genoemd en geeft verdere aanwijzingen voor de effectiviteit van de onderzochte interventie. Ook het gegeven dat de effecten na een halfjaar nog verbeterden (zie voorgaand) kan betekenen dat een bepaalde minimumintensiteit (dosis) nodig is om een effect te bereiken.

Conclusies over de vergelijking met gebruikelijke jeugdzorg

Gelet op de *ernst* van de problemen bleken jeugdigen die naar de zorgboerderij gaan bij aanvang van hun boerderijtraject significant meer probleemgedrag te hebben dan een vergelijkingsgroep die bij Pactum de gebruikelijke zorg ('care as usual') ontving. Ze vertoonden op de SDQ met name meer totale gedragsproblemen, meer emotionele problemen, meer aandachtsproblemen en meer problemen met leeftijdsgenoten. Alleen op de schaal Gedragsproblemen van de SDQ vertoonden de jeugdigen die naar de zorgboerderij gaan vergelijkbare problemen. Het verschil tussen beide groepen lijkt in de comorbiditeit van de problemen bij de zorgboerderijgroep te liggen, deze groep had significant vaker twee of meer problemen (gemeten met de SDQ). Al met al betekent dit dat jeugdigen die naar de zorgboerderij werden verwezen over het algemeen ernstiger en ook meer diverse problemen vertoonden dan de overige jeugdigen bij Pactum. De hypothese over verschil in problematiek wordt hiermee bevestigd. Ten aanzien van de empowerment van ouders geldt het omgekeerde, hierover hadden we echter geen specifieke hypothese. Hier viel op dat de ouders van de boerderijgroep een significant betere totale competentiebeleving hadden dan de ouders van jeugdigen die de gebruikelijke zorg ontvingen. Dit kwam met name tot uiting in de competentiebenutting. Het lijkt erop dat ouders van jeugdigen die een zorgboerderij bezochten net iets beter de problemen van hun kinderen konden hanteren dan de ouders die de gebruikelijke zorg van Pactum ontvingen. Wat betreft *veranderingen* liet de zorgboerderijgroep in vergelijking tot de groep die de gebruikelijke zorg ontving significant meer verbetering zien op de schaal Problemen met leeftijdsgenoten van de SDQ. Op de overige SDQ-schalen bleek er geen verschil. Hiermee wordt de hypothese van meer vooruitgang bij de zorgboerderijgroep gedeeltelijk bevestigd, waarbij aangetekend mag worden dat juist problemen met leeftijdsgenoten (gebrek aan sociale vaardigheden) een belangrijke indicatie vormen voor het verwijzen naar een zorgboerderij. Op de empowerment-schalen van de EMPO liet juist de vergelijkingsgroep 'gebruikelijke zorg' significant meer verbetering zien dan de zorgboerderijgroep, ouders die de gebruikelijke zorg ontvingen voelden zich meer 'empowered' gedurende de behandeling, hiervoor hadden we geen specifieke hypothese.

Conclusies over de vergelijking met andere, meer intensieve zorgboerderijtrajecten

Een vergelijking met de resultaten van ons onderzoek naar Brabantse zorgboerderijen liet zien dat deze groep tussen T1 en T2 (een periode van een halfjaar waarin de jeugdigen op de boerderij verblijven) significant verbeterden, terwijl de zorgboerderijtrajecten van Pactum en Trias in het huidige onderzoek in eenzelfde periode nog geen significante verbeteringen lieten zien (zie Werkgroep Ervaringsleren op de boerderij Noord-Brabant, 2014). Significante verbeteringen waren in het huidige onderzoek wel waar te nemen tussen T1 en T3, met name ten aanzien van

probleemgedrag en empowerment. Behoudens voor empowerment waren de effect sizes tussen T1 en T3 in het huidige onderzoek echter veel minder groot dan de effect sizes die de Brabantse vergelijkingsgroep liet zien tussen T1 en T2, en is de behaalde effect size voor opvoedingsbelasting te verwaarlozen. Deze verschillen lijken met name toe te schrijven aan de ernst van de problemen bij aanvang, die bij de Brabantse groep hoger was, en de intensiteit van de zorg op de Brabantse zorgboerderijen, waar de jeugdigen vrijwel continu op de zorgboerderij verbleven (bij Pactum en Trias is dit gemiddeld een dag per week). Het lijkt er op dat hoe intensiever het traject is hoe meer verbetering er te behalen valt, hetgeen aansluit bij de eerder gerapporteerde dosis-respons relatie in het huidige onderzoek, alsook het feit dat de effecten na een jaar groter waren dan na een halfjaar.

4.2 Discussie

Over het algemeen wijzen de uitkomsten van dit onderzoek op positieve effecten van het bezoek van jeugdigen aan een zorgboerderij. De effect sizes voor gedragsproblemen gemeten met de SDQ varieerden van 0,22 tot 0,48 en voor competentiebeleving van ouders gemeten met de EMPO van 0,28 tot 0,43. Wel zijn de effecten bescheiden. Ze liggen in de range die over het algemeen klein wordt genoemd, maar passen goed bij de door Van der Ploeg (2011) in zijn literatuuroverzicht gerapporteerde effecten over projecten van ervaringsleren, deze lagen in dezelfde range (0,18 tot 0,55). Alleen de effect sizes voor opvoedingsbelasting blijven hier iets bij achter, naast het middelgrote effect van de schaal Problemen met opvoeden (0,53) en het kleine effect voor Problemen in de ouder-kind relatie (0,27) zijn de effecten hier zeer klein (0,04 tot 0,16) of negatief (-0,22, wijst op een lichte, maar niet significante toename voor problemen op de schaal Lichamelijke klachten). De effecten passen ook bij ons eigen onderzoek naar effecten van de zorgboerderijen van Topaze in Noord Brabant (Hassink e.a., 2011) en het ervaringsleren met het zeilschip De Tukker (De Meyer & Veerman, 2010), maar blijven achter bij die welke wij vonden in ons latere onderzoek naar de Brabantse zorgboerderijen (Werkgroep Ervaringsleren op de boerderij Noord-Brabant, 2014). We gaven hiervoor al aan dat dit laatste vermoedelijk te maken heeft met de vrij ernstige problematiek bij de Brabantse groep en de daarop volgende intensieve aanpak op de betrokken zorgboerderijen. Door deze combinatie is er in de scores in potentie meer ruimte voor verbetering, waar een intensieve aanpak ook op in kan spelen en dus meer succes kan behalen.

We maakten een inschatting dat voor ongeveer 30% van de jeugdigen intensievere vormen van jeugdzorg voorkomen zijn, waarvan ongeveer de helft (15%) een mogelijke uithuisplaatsing zou zijn geweest. In een model waarbij rekening gehouden werd met de gelijktijdig aan het boerderijtraject verleende zorg (in 79% van gevallen), en tevens assumpties gemaakt werden over wat de kosten geweest zouden zijn als er geen zorgboerderij was ingezet, kwamen we uit op een besparing van 28% op de jaarlijkse zorgkosten door het inzetten van een zorgboerderij. Dit komt goed overeen met cijfers van Ernst & Young (2012) waaruit een besparing van 24% ten opzichte van dagbehandeling bleek, maar waar geen rekening gehouden werd uithuisplaatsing.

Wat betreft de predictoren viel vooral een consistent patroon op van “meer is beter”: meer bezoek aan de boerderij, meer werkzame elementen, meer ingeschatte invloed hiervan en meer getrouwheid aan het model van de zorgboerderij is gerelateerd aan betere uitkomsten. Dit sluit aan bij een belangrijke conclusie van Van der Ploeg (2011), namelijk dat het zorgaanbod op de boerderij intensief moet zijn. Het sluit ook aan bij de vergelijking die we maakten met ons eigen Brabantse

onderzoek (2014) waarbij we eveneens opmerkten dat de intensievere zorg die we daar constateerden mogelijk tot grotere effecten leidde dan in het huidige onderzoek. In het huidige onderzoek bleek een periode van een jaar nodig te zijn om aantoonbare effecten te bereiken, na een halfjaar konden die nog niet aangetoond worden, hetgeen duidt op een bepaalde minimumintensiteit die nodig is. Wellicht dat een hogere frequentie van boerderijbezoek in het eerste halfjaar die minimumintensiteit ook kan geven.

Bij het onderzoek zijn een paar kritische kanttekeningen te maken. In de eerste plaats spraken we in het voorgaande regelmatig over effecten van het boerderijtraject. Door het ontbreken van een controlegroep moeten we dit nuanceren. Het design van de vragenlijsten kent een voor- en nametingsopzet (met een tussenmeting). Het is *niet* zeker dat de aanpak in het boerderijtraject de aangetoonde veranderingen heeft *veroorzaakt*. De statistisch significante verschillen geven wel *indicaties* hiervoor. De overeenstemming tussen ouders en AB-ers over achteraf ingeschatte effecten ondersteunen deze aanname, de verschillende dosis-respons relaties die we vonden versterken hem nog verder. Ook de grotere vermindering van de problemen met leeftijdsgenoten ten opzicht van de gebruikelijk zorg ondersteunt deze aanname verder. Dit is een belangrijk aspect bij de verwijzing naar een zorgboerderij, dat zich vaak uit in tekort schietende sociale vaardigheden. Alles bij elkaar zet dit evidentie voor de werkzaamheid van de jeugdzorgboerderijen in dit onderzoek minimaal op trede 3 van de effectladder van Veerman en Van Yperen (2008), de bewijskracht is dan ‘indicatief’. Een tweede kanttekening is dat de meeste jeugdigen en hun gezinnen naast het boerderijtraject ook nog andere zorg ontvingen. Dit maakt het niet goed mogelijk de effecten van het boerderijbezoek te onderscheiden van die van de andere, tegelijkertijd geleverde zorg. In de derde plaats was het, wederom vanwege de ontbrekende controlegroep, niet mogelijk een stevige empirisch gefundeerde kosteneffectiviteitsanalyse te maken. Wel vonden we via een modelberekening aanwijzingen voor een mogelijke kostenbesparing van bijna 30%.

4.3 Aanbevelingen

Aanbevelingen voor praktijk en beleid

- Gezien de resultaten van dit onderzoek kan een jeugdzorgboerderij goed ingezet worden om ouders te ontlasten die op meerdere gebieden ernstige problemen met een kind ervaren. De context van de boerderij, waar een jeugdige kan deelnemen aan allerlei zinvolle werkzaamheden en activiteiten zonder dat dit als ‘therapie’ ervaren wordt, de vanzelfsprekende aanwezigheid van leeftijdsgenoten, de houding van de boer(in) en de begeleiding van de AB-er zorgen voor een positief klimaat waarin gunstige veranderingen bij kind, ouders en gezin optreden.
- Gelet op de ernst van de problematiek van de kinderen in dit onderzoek bij aanvang en de nog aanwezige problematiek bij de eindmeting vraagt de inzet van een zorgboerderij wel om deskundigheid bij de begeleiding, van zowel de boer(in) als de AB-er van jeugdzorg. Naast kennis van psychopathologie zijn aanvullende scholing in de werkzaamheid van algemeen werkzame factoren (zoals aandacht en steun geven en het onderhouden van een goede werkrelatie) en specifiek werkzame factoren (technieken en strategieën in de begeleiding van jeugdigen en hun ouders) nodig. Deze kunnen de effectiviteit nog verder vergroten.

- Vaak blijkt aanvullende hulp naast de zorgboerderij vaak ook nog noodzakelijk, dit kan een individuele behandeling voor het kind zijn, of gesprekken met ouders en andere gezinsleden. Het is zaak hier alert op te zijn en dit goed te organiseren.
- Het lijkt relevant te verkennen of, en zo ja wanneer, de boerderij als een laagdrempelige ondersteuning ook eerder in het hulpverleningstraject of bij minder zware problematiek kan worden ingezet, zonder dat specialistische jeugdzorg meteen nodig is, maar wel op indicatie ingezet kan worden.
- De intensiteit (frequentie) van het bezoek aan de boerderij kan nog verhoogd worden, er zijn aanwijzingen in dit onderzoek dat dit tot meer effect leidt. Mogelijk kunnen hiermee ook de emotionele en gedragsproblemen die er in het huidige onderzoek bij de eindmeting nog duidelijk waren verder teruggedrongen worden.
- Het is belangrijk om de doelen van het boerderijtraject goed in kaart te brengen, hier overeenstemming over te hebben, deze regelmatig te evalueren en de uitvoering van de begeleiding door de boer(in) en de AB-er daarop af te stemmen.
- Bij het opstellen en evalueren van doelen kunnen vragenlijsten als de SDQ, OBVL en EMPO goede diensten bewijzen. Hiermee wordt een systeem voor uitkomstenmonitoring opgezet. Met name stagnerende trajecten kunnen dan eerder in beeld komen en in gunstige zin worden omgebogen. De noodzaak en effectiviteit van zo'n systeem zijn voor de behandeling van volwassenen regelmatig aangetoond, voor jeugdigen komt onderzoek hiernaar op gang (zie o.a. Bickman e.a., 2016; Lutz e.a., 2015; Gondek e.a., 2016). Met dit soort lijsten kan ook de afname van de problematiek aangetoond worden, dit is één van de outcome criteria die onlangs met de gemeenten zijn afgesproken om uitkomsten van jeugdzorg te verantwoorden (Harmonisatie outcome in jeugdhulp, 2016). Zorgvuldige implementatie van het gebruik van vragenlijsten is hierbij van groot belang.
- Naast het werken met gestandaardiseerde vragenlijsten vormen ook uitkomstbeoordelingen achteraf, zoals in dit onderzoek met de BESTE, een goede aanvulling om de afname van de problematiek in beeld te brengen. Voor beide soorten instrumenten geldt dat de cijfers niet voor zich spreken, maar dat erover gesproken moet worden (Van Yperen e.a., 2014).
- Er zijn verschillende jeugdzorgboerderijprogramma's ontwikkeld in verschillende provincies. Het is belangrijk dat boerderijen en jeugdzorgorganisaties kennis nemen van elkaars programma's, van elkaar leren en zo mogelijk onderdelen van elkaar overnemen.

Aanbevelingen voor verder onderzoek

- Verhelderen van de specifieke werkzame elementen of programma-onderdelen van jeugdzorg op de boerderij, voor jeugdigen van verschillende leeftijden en verschillende soorten problematiek, met name de technieken en strategieën die de boer en de AB-er hanteren kunnen nog systematischer in kaart gebracht te worden om ze gericht te kunnen inzetten, in intervisie en supervisie te bespreken en nader onderzoek naar hun werkzaamheid te doen.
- Nagaan welke (groepen van) elementen voor welke jeugdigen van verschillende leeftijden en verschillende soorten problematiek het meest effectief zijn. Zo ontstaat er meer zicht op mogelijke doelgroepen. Voorstelbaar is dat er een doelgroep is die geen of weinig bemoeienis met specialistische jeugdzorg nodig heeft en een doelgroep waar nauwe samenwerking met jeugdzorg voor geïndiceerd is. De vraag is dan hoe men die groepen vroegtijdig kan onderkennen

en hoe men de aanpak voor deze doelgroepen kan differentiëren met behulp van werkzame elementen of programma-onderdelen.

- Nagaan van de minimale en optimale intensiteit van een boerderijtraject (frequentie boerderijbezoek, totale duur van een traject), zo mogelijk in relatie tot de hiervoor genoemde doelgroepen.
- Effecten van boerderijtrajecten systematisch vergelijken met die van andere zorgtrajecten; dit kan door vergelijkingsgroepen te creëren, hetzij via matching op belangrijke kenmerken, hetzij via matching met behulp van statistische technieken.
- Onderzoeken van het best passende systeem van uitkomstenmonitoring, met name hoe dit zo ingericht kan worden dat dit de effectiviteit van de zorg verhoogt en tevens gebruikt kan worden om verantwoording af te leggen aan gemeenten en andere financiers.
- Bij de hier genoemde aanbevelingen voor verder onderzoek is het hanteren een *mixed methods* benadering nodig, dat wil zeggen een combinatie van kwantitatief en kwalitatief onderzoek, om wetenschappelijk verantwoorde en praktisch relevante resultaten te verkrijgen.

Literatuur

- Baart, A. (2001). *Een theorie van de presentie*. Utrecht: Lemma.
- Baart, A. (2005). *Aandacht. Etudes in presentie*. Utrecht: Lemma.
- Baart, A. , & Van der Laan, G. (2002) Sociale interventie: koppeling van theorie en praktijk. *Sociale Interventie*, 11, 4-26.
- Becker, S.P. (2010). Wilderness therapy: ethical considerations for mental health professionals. *Child & Youth Care Forum*, 39, 47-61.
- Bedard, R.M. (2005). Wilderness therapy programs for juvenile delinquents: A meta-analysis. *Dissertation Abstracts International: Section B: The Sciences and Engineering*, 65, 4274.
- Berg, A. E. van den & Berg, M. van den (2001). *Van buiten word je beter. Een essay over de relatie tussen natuur en gezondheid*. Wageningen: Alterra.
- Bickman, L., Douglas, S.R., De Andrade, A.R.V., Tomlinson, M, Gleacher, A., Olin, S., & Hoagwood, K. (2016). Implementing a measurement feedback system. A tale of two sites. *Administration and Policy in Mental Health and Mental Health Services Research*, 43, 410-425.
- Boardman, J. (2003). Work, employment and psychiatric disability. *Advances in Psychiatric Treatment* 9, 327-334.
- Brown Wilson, C. (2009). Developing community care in homes through a relationship-centered approach. *Health and Social Care in the Community*, 17, 177-186.
- Christensen, N.E. (2008). Effects of wilderness therapy on motivation and cognitive, emotional, and behavioral variables in adolescents. *Dissertation Abstracts International: Section B: The Sciences and Engineering*, 69, 1318.
- Cohen, J. (1992). A power primer. *Psychological Bulletin*, 112, 155-159.
- Damen, H. (2011). *EMPO voor Ouders en Jongeren, versie 2.0*. Nijmegen: Praktikon.
- Damen, H., & Veerman, J.W. (2011). *EMPO Ouders, versie 2.0*. Nijmegen: Praktikon.
- Dempster, A. P., Laird, N. M., & Rubin, D. B. (1977). Maximum likelihood from incomplete data via the EM algorithm. *Journal of the Royal Statistical Society*, 39, 1-38.
- DuPrie, H. (1991). Ervaringsleren als ordeningsinstrument. *Tijdschrift voor Jeugdhulpverlening en jeugdrecht*. Themanummer Ervaringsleren, 41-44.
- Ernst & Young (2012). *De zin van zorglandbouw. Maatschappelijke business-case dagbesteding door zorgboerderijen*. Den Haag: Ernst & Young Advisory.
- Falloon, I.R.H., Lloyd, G.G., & Harpin, R.E. (1981). The treatment of social phobia. Real-life rehearsal with nonprofessional therapists. *Journal of Nervous and Mental disease*, 3, 180-184.
- Goodman, R. (1997). The Strengths and Difficulties Questionnaire: A Research Note. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 38, 581-586.
- Gondek, D., Edbrooke-Childs, J., Fink, E., Deighton, J., & Wolpert, M. (2016). Feedback from outcome measures and treatment effectiveness, treatment efficiency, and collaborative practice: A systematic review. *Administration and Policy in Mental Health and Mental Health Services Research*. Open access via <http://link.springer.com/article/10.1007/s10488-015-0710-5>
- Harmonisatie outcome in jeugdhulp, jeugdgezondheidszorg, jeugdbescherming en jeugdreclassering* (2016). Vastgesteld op 14 december 2015 door de stuurgroep met vertegenwoordigers van VNG, NJi, Kenniscentrum Kinder- en Jeugdpsychiatrie, de branche- of beroepsorganisaties Jeugdzorg Nederland, GGZ Nederland, VGN, MOgroep, NIP en Actiz. Te downloaden van <https://vng.nl/onderwerpenindex/jeugd/jeugdhulp/publicaties/harmonisatie-outcome-jeugd>

- Hartig T., Mang, M., & Evans, G.W. (1991). Restorative effects of natural environment experiences. *Environmental Behavior*, 23, 3-27.
- Hassink, J., Hulsink, W., & Grin, J. (2012). Care farms in the Netherlands: an underexplored example of multifunctional agriculture: Towards an empirically grounded organization-theory based typology. *Rural Sociology* 77, 569-600.
- Hassink, J., Hulsink, W., & Grin, J. (2014). Crossroad innovation in agriculture and healthcare: care farming as a multi-level and transsectional phenomenon. *Journal of Life Sciences*, 68, 1-11.
- Hassink, J., Meyer, R. De, Sman, P. van der, & Veerman, J.W. (2011). Effectiviteit van ervarend leren op de boerderij. *Orthopedagogiek: Onderzoek en Praktijk*, 50, 51-63.
- Hassink, J., Zwartbol, Ch., Agricola, H.J., Elings, M. & Thissen, J.T.N.M. (2007). Current status and potential of care farms in the Netherlands. *Netherlands Journal of Agricultural Science* 55, 21-36.
- Hassink, J., Zweekhorst, M., Elings, M., & Van den Nieuwenhuizen, N. (2010). Care farms attractive empowerment-oriented and strengths-based practices in the community. *Health and Place*, 16, 423-430.
- Heyst, A. van (2005). *Menslievende zorg. Een ethische kijk op professionaliteit*, Kampen: Klement
- Kal., D.(2001). *Kwartiermaken. Werken aan ruimte voor mensen met een psychiatrische achtergrond*. Amsterdam: Boom.
- Kaplan , S. (1995). The restorative benefits of nature towards an integral framework. *Journal of Environmental Psychology*, 15, 169-182.
- Kaplan, R. & Kaplan, S. (1989). *The experience of nature: a psychological perspective*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kazdin, A.E. (1997). Practitioner Review: Psychosocial treatments for conduct disorder in children. *Journal of Clinical Psychology and Psychiatry*, 38, 161-178.
- Kendall, K.S. & Kenkel, M.B. (1989). Social exchange in the natural helping interaction. *Journal of Rural Community Psychology* 19, 25-45.
- Ketelaars, D., Baars, E., & Kroon, H. (2001). *Werkend herstellen. Een onderzoek naar therapeutische leefwerkgemeenschappen voor mensen met psychiatrische problematiek*. Utrecht: Trimbos Instituut.
- Kolb, D.A. (1984). *Experiential learning*. New York: Prentice Hall.
- Le Fevere de Ten Hove, M. (2000). *Korte Therapie. Handleiding bij het Brugse Model voor psychotherapie met een toepassing op kinderen en jongeren*. Garant, Leuven-Apeldoorn.
- Little, R. J. A. (1988). A test of missing completely at random for multivariate data with missing values. *Journal of the American Statistical Association*, 83, 1198-1202.
- Lutz, W., Jong, K. de, & Rubel, J. (2015) Patient-focused and feedback research in psychotherapy: Where are we and where do we want to go? *Psychotherapy Research*, 25, 625-632.
- McNicholas, J. & G.M. Collis (2006). Animals as social supports. Insights for understanding animal-assisted therapy. In A.H. Fine (ed.) *Handbook on animal assisted therapy*. San Diego CA: Elsevier.
- Meyer, R.E. De, & Veerman, J.W. (2010). *Ervarend leren op zeilschip de Tukker. Uitkomsten zeiltrajecten 2009*. Nijmegen: Praktikon.
- Meyer, R.E. De, Janssen, J., & Veerman, J.W. (2004). *Handleiding Beoordelingsschaal Tevredenheid en Effect (BESTE)*. Nijmegen: Praktikon.
- Patterson, G.R. (1982). *Coercive Family Process*. Eugene, OR: Castalia

- Piat, M., Wohl, S., & Duruisseau, D. (2006). The use of volunteers to promote community integration for persons with serious mental illness. *International Journal of Psychosocial Rehabilitation*, 10, 49-57.
- Platform Jeugdzorgboerderijen. (2010). *De Jeugdzorgboerderij. Een wenkend perspectief. Rapport 320*. Wageningen: UR.
- Ploeg, J.D. (2011). *Ervaringsleren. Theorie en Praktijk*. Rotterdam: Lemnicaat.
- Ploeg, J.D. van der & Scholte, E.M. (2003). *Effecten van behandelingsprogramma's voor jeugdigen met ernstige gedragsproblemen in residentiële settings. Eindrapport*. Amsterdam: Nippo.
- Reid, J.B., Patterson, G.R., & Snyder, J. (Eds.). (2002). *Antisocial behaviour in children and adolescents. A developmental analysis and model for intervention*. Washington, D.C.: American Psychological Association.
- Ruikes, T.J.M. (1994). *Ervaren en leren. Theorie en praktijk van het ervaringsleren voor jeugdhulpverlening, jeugdbescherming en jeugdwerk*. Utrecht: SWP.
- Ruikes, Th. (2005). Ervarend leren. In J. Hermanns, C. van Nijnatten, F. Verheij & M. Reuling (Red.), *Handboek jeugdzorg. Deel 2: Programma's en methodieken* (pp. 77-93). Houten: Bohn, Stafleu, Van Loghum.
- Russell, K.C. & Hendee, J.C. (1999). Wilderness therapy as an intervention and treatment for adolescents with behavioral problems. In A.E. Watson, G. Aplet, & J.C. Hendee (Eds.), *Personal, societal and ecological values of wilderness: 6th World Wilderness Congress Proceedings on Research and Allocation, Vol. II*. Ogden, UT: USDA Forest Service, Rocky Mountain Research Station.
- Russell, K.C., & Philips-Miller, D. (2002). Perspectives on the Wilderness Therapy Process and Its Relation to Outcome. *Child and Youth Care Forum*, 31, 415-437.
- Rutten-Van Molken, M., Uyl-De Groot, C., & Rutten, F. (2010). *Van kosten tot effecten. Een handleiding voor economische evaluatiestudies in de gezondheidszorg* (2^e druk). Amsterdam: Elsevier.
- Slot, N.W., & Spanjaard, H.J.M. (1999). *Competentiegerichte residentiële hulp voor kinderen en adolescenten*. Baarn: Intro.
- Spanjaard, H., & Haspels, M. (2005). *Families First. Handleiding voor gezinsmedewerkers (zesde druk)*. Utrecht/ Amsterdam: NIZW/ SWP.
- Steege, M., van der, Ligtermoet, I., Lekkerkerker, L., & Van der Vliet, E. (2013). *Methodiekhandleiding IAG*. Utrecht: Nederlands Jeugdinstituut.
- Ulrich, R.S. (1983). Aesthetic and affective response to natural environment. In: I. Altman & J.F. Wohlwill (Eds.). *Behavior and the natural environment*. New York. Plenum Press.
- Veerman, J.W., & Brink, L.T. ten (2001). Lessen uit follow-up onderzoek. In H. van Leeuwen, W. Slot & M. Uijterwijk (Red.), *Antisociaal gedrag bij jeugdigen. Determinanten en interventies* (pp. 207-224). Lisse: Swets & Zeitlinger.
- Veerman, J.W., & Roosma, D. (2008). Onderzoekslogistiek in de praktijk. In T.A. van Yperen & J.W. Veerman (Red.), *Zicht op effectiviteit. Handboek voor praktijkgestuurd effectonderzoek* (blz. 293-306). Delft: Eburon.
- Veerman, J.W., & Yperen, T.A. van (2008). Wat is praktijkgetuurd effectonderzoek? In T.A. van Yperen & J.W. Veerman (Red.), *Zicht op effectiviteit. Handboek voor praktijkgestuurd effectonderzoek in de jeugdzorg* (blz. 17-34). Delft: Eburon.
- Vermulst, A., Kroes, G., De Meyer, R., Nguyen, L., & Veerman, J.W. (2015). *Opvoedingsbelastingvragenlijst (OBVL). Handleiding*. Nijmegen: Praktikon.

- Vorstenbosch, J. (2005). *Zorg. Een filosofische analyse*. Amsterdam: Nieuwezijds.
- Vosman, F, Baart, A. (2008). *Aannemelijk zorg. Over het uitzieden van en verdringen van praktische wijsheid in de gezondheidszorg*. Utrecht: Lemma.
- Walter, U.M. & Petr, G.C.(2006). Lessons from research on paraprofessionals for attendant care in children's mental health. *Community Mental Health Journal*, 42, 459-475.
- Weeghel, J. van (1995). *Herstelwerkzaamheden. Arbeidsrehabilitatie van psychiatrische patiënten*. SWP. Utrecht.
- Werkgroep Ervaringsleren op de boerderij Noord-Brabant (2014). *Met jeugdzorg de boer op. Verslag van een onderzoek*. Nijmegen/ Wageningen: Praktikon/ Wageningen UR.
- West, S. T., & Crompton, J. L. (2001). A review of the impact of adventure programs on at-risk youth. *Journal of Park and Recreation Administration*, 19(2), 113-140.
- Widenfelt, B.M. van, Goedhart, A.W., Treffers, P.D.A., & Goodman, R. (2003). Dutch version of the Strengths and Difficulties Questionnaire (SDQ). *European Child and Adolescent Psychiatry*, 12, 281-289.
- Yperen, T. van, Wilde, E.J. de, & Keuzenkamp, S. (2014). *Outcome in zicht. Werken met prestatie-indicatoren in de jeugdhulp*. Utrecht: Nederlands Jeugdinstituut.

Bijlage 1. Tabellen uitkomsten

De tabellen geven details van de onderzoeksresultaten in Hoofdstuk 3. In de tekst in het hoofdstuk is naar deze tabellen verwezen.

Tabel 1. Veranderingen bij kind en ouder(s) achteraf beoordeeld

Effecten op kind	% (aantal)
<i>Door de boerderij is mijn kind gelukkiger</i>	
Niet mee eens	14,3 (6)
Beetje mee eens	26,2 (11)
Behoorlijk mee eens	33,3 (14)
Helemaal mee eens	26,2 (11)
N=42; Gem. 2,71; Sd. 1,02	
<i>Door de boerderij luistert mijn kind beter en spreekt hij mij minder vaak tegen</i>	
Niet mee eens	35,7 (15)
Beetje mee eens	50,0 (11)
Behoorlijk mee eens	11,9 (5)
Helemaal mee eens	2,4 (1)
N=42; Gem. 1,81; Sd. 0,74	
<i>Door de boerderij denkt mijn kind eerder na voor hij iets doet en is hij rustiger geworden</i>	
Niet mee eens	28,6 (12)
Beetje mee eens	47,6 (20)
Behoorlijk mee eens	19,0 (8)
Helemaal mee eens	4,8 (2)
N=42; Gem. 2,00; Sd. 0,83	
<i>Door de boerderij kan mijn kind beter omgaan met leeftijdsgenoten</i>	
Niet mee eens	26,8 (11)
Beetje mee eens	39,0 (16)
Behoorlijk mee eens	26,8 (11)
Helemaal mee eens	7,3 (3)
N=41; Gem. 2,15; Sd. 0,91	
<i>Door de boerderij houdt mijn kind meer rekening met anderen</i>	
Niet mee eens	24,4 (10)
Beetje mee eens	48,8 (20)
Behoorlijk mee eens	22,0 (9)
Helemaal mee eens	4,9 (2)
N=41; Gem. 2,07; Sd. 0,82	
<i>Totaal effect op kind</i>	
N=40; Gem. 2,14; Sd. 0,68	
Effecten op ouder	
<i>Door de boerderij voelde ik me ontlast</i>	
Niet mee eens	0 (0)
Beetje mee eens	16,7 (7)
Behoorlijk mee eens	38,1 (16)
Helemaal mee eens	45,2 (19)
N=42; Gem. 3,29; Sd. 0,74	
<i>Door de boerderij is het contact met mijn kind beter geworden</i>	
Niet mee eens	29,3 (12)

Beetje mee eens	34,1 (14)
Behoorlijk mee eens	29,3 (12)
Helemaal mee eens	7,3 (3)
N=41; Gem. 2,15; Sd. 0,94	
<i>Door de boerderij ben ik mijn kind beter gaan opvoeden</i>	
Niet mee eens	34,1 (14)
Beetje mee eens	56,1 (23)
Behoorlijk mee eens	9,8 (4)
Helemaal mee eens	0 (0)
N=41; Gem. 1,76; Sd. 0,61	
<i>Door de boerderij voel ik me vaker prettig en ontspannen</i>	
Niet mee eens	2,4 (1)
Beetje mee eens	38,1 (16)
Behoorlijk mee eens	42,9 (18)
Helemaal mee eens	16,7 (7)
N=42; Gem. 2,74; Sd. 0,76	
<i>Door de boerderij kom ik vaker aan dingen voor mijzelf toe</i>	
Niet mee eens	9,5 (4)
Beetje mee eens	28,6 (12)
Behoorlijk mee eens	38,1 (16)
Helemaal mee eens	23,8 (10)
N=42; Gem. 2,76; Sd. 0,93	
<i>Door de boerderij heb ik minder vaak last van lichamelijke klachten</i>	
Niet mee eens	63,4 (26)
Beetje mee eens	22,0 (9)
Behoorlijk mee eens	14,6 (6)
Helemaal mee eens	0 (0)
N=41; Gem. 1,51; Sd. 0,75	
<i>Totaal effect op ouder</i>	
N=41; Gem. 2,35; Sd. 0,49	

Tabel 2. Beoordeling verbetering bij kind en gezin (gemeten met de BESTE)

Aspecten	Antwoordcategorieën	Ouder % (aantal)	AB-ers % (aantal)
<i>Gedrag kind</i>	Eerder slechter dan beter	2,3 (1)	1,9 (1)
(N=43; 53)	Niets veranderd	9,3 (4)	9,4 (5)
	Wat verbeterd	74,4 (32)	56,6 (30)
	Goed vooruit	14,0 (6)	32,1 (17)
<i>Functioneren gezin</i>	Eerder slechter dan beter	0 (0)	2,0 (1)
(N=43; 50)	Niets veranderd	20,9 (9)	24,0 (12)
	Wat verbeterd	67,4 (29)	72,0 (36)
	Goed vooruit	11,6 (5)	2,0 (1)
<i>Wijze van opvoeden</i>	Eerder slechter dan beter	0 (0)	0 (0)
(N=43; 53)	Niets veranderd	44,2 (19)	34,0 (18)
	Wat verbeterd	53,5 (23)	58,5 (31)
	Goed vooruit	2,3 (1)	7,5 (4)
<i>Begrijpen gedrag kind</i>	Eerder slechter dan beter	0 (0)	0 (0)
(N=43; 53)	Niets veranderd	44,2 (19)	34,0 (18)
	Wat verbeterd	48,8 (21)	60,4 (32)
	Goed vooruit	7,0 (3)	5,7 (3)

<i>Totaal</i>	Niet verbeterd	32,6 (14)	26,0 (13)
(N=43; 50)	Wel verbeterd	67,4 (29)	76,0 (40)

Toelichting:

Totaal berekend door optelling scores alle genoemde aspecten. Verbeterd indien gemiddelde score $\geq 2,5$.

Tabel 3. In hoeverre heeft jeugdzorg geholpen bij de verbeteringen?

Aspecten	Antwoordcategorieën	Ouder % (aantal)	AB-ers % (aantal)
<i>Gedrag kind</i>	Niet geholpen	4,7 (2)	17,0 (9)
(N=43; 53)	Klein beetje geholpen	39,5 (17)	67,9 (36)
	Behoorlijk wat geholpen	46,5 (20)	13,2 (7)
	Heel goed geholpen	9,3 (4)	1,9 (1)
<i>Functioneren gezin</i>	Niet geholpen	9,3 (4)	24,5 (13)
(N=43; 53)	Klein beetje geholpen	58,1 (25)	60,4 (32)
	Behoorlijk wat geholpen	27,9 (12)	15,1 (8)
	Heel goed geholpen	4,7 (2)	0,0 (0)
<i>Wijze van opvoeden</i>	Niet geholpen	19,5 (8)	34,0 (18)
(N=41; 53)	Klein beetje geholpen	56,1 (23)	54,7 (29)
	Behoorlijk wat geholpen	19,5 (8)	11,3 (6)
	Heel goed geholpen	4,9 (2)	0,0 (0)
<i>Begrijpen gedrag kind</i>	Niet geholpen	21,4 (9)	32,7 (17)
(N=42; 52)	Klein beetje geholpen	47,6 (20)	57,7 (30)
	Behoorlijk wat geholpen	26,2 (11)	9,6 (5)
	Heel goed geholpen	4,8 (2)	0,0 (0)
<i>Totaal</i>	Niet geholpen	69,8 (30)	88,7 (47)
(N=43; 53)	Wel geholpen	30,2 (13)	11,3 (6)

Toelichting:

Totaal berekend door optelling scores alle genoemde aspecten. Verbeterd indien gemiddelde score $\geq 2,5$.

Tabel 4. Veranderingen in maatschappelijke indicatoren

Vragen	Ouders (N=45)	AB-ers (N=53)
<i>Door de boerderij kon het kind thuis blijven wonen.</i>		
Niet mee eens/ Niet van toepassing	84,4 (38)	26,4 (14)
Beetje mee eens	4,4 (2)	20,8 (11)
Behoorlijk mee eens	4,4 (2)	11,3 (6)
Helemaal mee eens	2,2 (1)	7,5 (4)
Niet ingevuld	4,4 (2)	34,0 (18)
<i>Door de boerderij heeft het kind geen maatschappelijke regels overtreden die tot politiecontacten hadden kunnen leiden.</i>		
Niet mee eens/ Niet van toepassing	11,1 (5)	34,0 (18)
Beetje mee eens	4,4 (2)	7,5 (4)
Behoorlijk mee eens	0 (0)	3,8 (2)
Helemaal mee eens	2,2 (1)	1,9 (1)
Niet ingevuld	82,3 (37)	52,8 (28)
<i>Door de boerderij is het met het kind op school goed blijven gaan of nog beter gegaan.</i>		
Niet mee eens/ Niet van toepassing	51,1 (23)	24,5 (13)
Beetje mee eens	17,8 (8)	30,2 (16)
Behoorlijk mee eens	8,9 (4)	24,5 (13)
Helemaal mee eens	13,3 (6)	3,8 (2)
Niet ingevuld	8,9 (4)	17,0 (9)

<i>Door de boerderij is het medicijngebruik van het kind gestopt of sterk verminderd.</i>		
Niet mee eens/ Niet van toepassing	86,7 (39)	34,0 (18)
Beetje mee eens	2,2 (1)	1,9 (1)
Behoorlijk mee eens	2,2 (1)	0 (0)
Helemaal mee eens	0 (0)	0 (0)
Niet ingevuld	8,9 (4)	64,2 (34)
<i>Door de boerderij is het sociale netwerk van het kind vergroot (inclusief het lid worden van clubs) en/of zijn de contacten met netwerk verbeterd</i>		
Niet mee eens/ Niet van toepassing	42,2 (19)	20,8 (11)
Beetje mee eens	28,9 (13)	45,3 (24)
Behoorlijk mee eens	15,6 (7)	24,5 (13)
Helemaal mee eens	6,7 (3)	5,7 (3)
Niet ingevuld	6,7 (3)	3,8 (2)
<i>Door de boerderij is het sociale netwerk van de ouders vergroot en/of zijn de contacten met dit netwerk verbeterd (denk aan familie, burens, vrienden).</i>		
Niet mee eens/ Niet van toepassing	51,1 (23)	45,3 (24)
Beetje mee eens	28,9 (13)	24,5 (13)
Behoorlijk mee eens	13,3 (6)	5,7 (3)
Helemaal mee eens	0 (0)	0 (0)
Niet ingevuld	3 (6,7)	24,5 (13)
<i>Door de boerderij hebben de ouders minder hoeven te verzuimen op hun werk.</i>		
Niet mee eens/ Niet van toepassing	77,8 (35)	34,0(18)
Beetje mee eens	4,4 (2)	9,3 (5)
Behoorlijk mee eens	8,9 (4)	3,8 (2)
Helemaal mee eens	0 (0)	1,9 (1)
Niet ingevuld	8,9 (4)	50,9 (27)
<i>Door de boerderij hadden het kind en/of het gezin geen extra hulp van jeugdzorg nodig.</i>		
Niet mee eens/ Niet van toepassing	51,1 (23)	41,5 (22)
Beetje mee eens	13,3 (6)	15,1 (8)
Behoorlijk mee eens	15,6 (7)	20,8 (11)
Helemaal mee eens	13,3 (6)	9,4 (5)
Niet ingevuld	6,7 (3)	13,2 (7)

Bijlage 2. Tabellen predictoren

De zesde onderzoeksvraag handelde over de relatie tussen demografische kenmerken (zoals leeftijd en geslacht van jeugdigen) of diagnostische kenmerken (bijvoorbeeld jeugdigen met een autisme spectrum stoornis of jeugdigen met gedragsstoornissen) de gevonden effecten. Om de relatie tussen mogelijk predictoren en uitkomsten te bekijken zijn negen uitkomsten geselecteerd, zie bovenste rij van Tabel 2.1. De eerste drie betreffen de drie significante effecten op de drie gebruikte vragenlijsten (SDQ, OBVL, EMPO), dit zijn uitkomsten beoordeeld door ouders. De overige acht betreffen verschillende uitkomstvragen van de BESTE, vijf betreffen beoordelingen van ouders, drie beoordelingen van AB-ers. (Zie Hoofdstuk 4 van het rapport voor meer informatie over deze uitkomsten). Daarnaast zijn negen predictoren geselecteerd die over cliënt- en boerderijkenmerken gaan (zie Tabel 2.1), zeven die over werkzame elementen gaan (Tabel 2.3 en 2.4) en één die over werkzame principes gaat (Tabel 2.4). (Zie weer Hoofdstuk 4 voor meer informatie hierover). Voor de analyses zijn regressie-analyses uitgevoerd, de waarden in de Tabellen 2.1 t/m 2.5 betreffen beta-coëfficiënten. Voor de analyses zijn regressie-analyses uitgevoerd waarbij de ontbrekende waarden in het databestand van N=56 gevuld zijn door deze te laten schatten via het EM-algoritme (Dempster, Laird & Rubin, 1977). Deze schattingsprocedure is uitgevoerd in SPSS versie 23. De Little's MCAR test was niet significant (Chi-Square = 930,763, DF = 1067, Sig. = ,999). Missings zijn *completely at random* (zie § 3.3.1 voor verdere uitleg).

Tabel 2.1. Relatie uitkomsten met cliëntkenmerken

Kenmerken	Problemen met leeftijdsgenoten	Problemen met met opvoeden	Competentie- beleving opvoeding	Effect op kind volgens ouder	Effect op ouder volgens ouder	Totaal effect volgens ouder	Totaal effect volgens AB-er	Maatsch. impact volgens ouder	Maatsch. impact volgens AB-er	Tevredenheid volgens ouder	Inschatting Effect door AB-er
Geslacht 1=man; 2=vrouw					-.34**					-.27*	
Leeftijd range 5-16			.24*								
Eenoudergezin 0=nee; 1=ja											
Eerdere hulp 0=nee; 1=ja											

*≤0.05 **≤0.01

(zie de volgende blz. voor Tabel 2)

Tabel 2. Relatie uitkomsten met boerderijenmerken

Werkzaam element	Problemen met leeftijdsgenoten	Problemen met met opvoeden	Competentie-benutting	Effect op kind volgens ouder	Effect op ouder volgens ouder	Totaal effect volgens ouder	Totaal effect volgens AB-er	Maatsch. impact volgens ouder	Maatsch. impact volgens AB-er	Tevredenheid volgens ouder	Inschatting Effect door AB-er
Omvang bedrijf 1=klein; 2=middel; 3=groot											
Boergehalte 1=laag; 2=hoog											
Productiegehalte 1=laag; 2=hoog											
Intensiteit/ dosis range 0.5-3 dg./wk.				.27*		.33*	.27*	.36**			.31*
Gelijktijdige hulp 0=nee; 1=ja											.27*
Aantal werkzame Elementen Ouders range 0-12					.28*	.36**	.28*				
Invloed werkzame Elementen Ouders range 0-12						.36**	.46**	.33*		.40**	.30*
Aantal werkzame Elementen AB-ers range 0-12											
Invloed werkzame Elementen AB-ers range 0-12							.71**		.42**		.60**
Getrouwheid aan werkzame principes range 0-10				.45**						.62**	.51**

*≤0.05 **≤0.01